

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociologických studií

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

2014

Adéla Šafářová

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD

Institut sociologických studií

Adéla Šafářová

**Identita zasluhujícího a její konstruování
příjemci sociálních dávek**

Bakalářská práce

Praha 2014

Autor práce: **Adéla Šafářová**

Vedoucí práce: **Mgr. Štěpán Ripka**

Rok obhajoby: **2014**

Bibliografický záznam

ŠAFÁŘOVÁ, Adéla. *Identita zasluhujícího a její konstruování příjemci sociálních dávek*. Praha, 2014. 49 s. Bakalářská práce. Univerzita Karlova, Fakulta sociálních věd, Institut sociologických studií. Vedoucí práce Mgr. Štěpán Ripka.

Abstrakt

Bakalářská práce „Identita zasluhujícího a její konstruování příjemci sociálních dávek“ se zabývá způsobem, jakým dosahují příjemci sociálních dávek zásluhovosti (deservingness). Zatímco veřejný diskurs prezentuje uživatele dávek jako neaktivní lidi, kteří zneužívají sociální pomoc, příjemci dávek svou pozici vnímají jinak. Zásluhovost hraje ve vztahu instituce-žadatel roli mocenského nástroje, pomocí kterého úředníci rozlišují mezi zasluhujícími a nezasluhujícími uživateli sociálních dávek, a vůči němuž se žadatelé musejí vymezovat. Identity zasluhujícího se přitom snaží dosahovat různými způsoby, jež na jedné straně odrážejí veřejný diskurs sociální podpory, na druhé straně neúspěch při vyjednávání této identity a v důsledku toho alternativní prezentace zásluhovosti. Výzkum byl empiricky zaměřený, kvalitativní rozhovory užitá pro analýzu byly inspirovány principy kolaborativního dialogu [Anderson 2009], jenž umožňuje ono vyjednávání identity zachytit v situovanosti [Goffman 1999] informátorů. Ti na jedné straně aktivitou, hledáním práce či dobrým finančním hospodařením odpovídají na všeobecnou představu o ideálním žadateli [např. Howe 1990], na druhé straně vlivem neúspěchu takto prezentované zásluhovosti argumentují novými atributy zasluhujícího, jako např. zásadami životního stylu či osobní důstojností. Ani tento způsob zachycující unikání cikánství [Abu Ghosh 2008] však nevede k vyplacení dávky. Naopak submisivní chování a hluboká nouze platí v praxi za úspěšné, a tudíž odpovídají představám úřednic o zásluhovosti.

Abstract

The bachelor thesis “Identity of deserving and it’s construction by social benefit recipients” explores the ways the benefit recipients reach deservingness. While public

discourse presents users of social benefits as inactive people, who abuse state social support, benefit recipients themselves perceive their position in a different way. Deservingness plays the role of a powerful instrument in the relation institution-claimant, by means of that the officers distinguish between deserving and undeserving recipients and against that they have to demonstrate themselves. The claimants try to reach the identity of deserving by means of many strategies, which on the one hand reflect public discourse of state social support, on the other hand potential failure during this identity negotiation and consequently alternative ways of presentation of deservingness. The research was empirically oriented, qualitative interviews used for analysis were inspired by principles of collaborative dialogue [Anderson 2009], which enables to depict that identity negotiation in the context of situatedness [Goffman 1999] of informants. On the one hand, they answer the general notions of ideal claimant through activity, job searching or good financial management [e.g. Howe 1990], on the other hand, due to the failure of the presentation of deservingness in this way they prove it by means of new forms, e.g. the principles of life-style or personal dignity. But even this strategy capturing escaping Gypsiness [Abu Ghosh 2008] is not successful in payment of benefits. Compared to it, submissive behaviour and deep shortage seem to be successful in practice and consequently meet the officers' requirements of deservingness.

Klíčová slova

Zásluhovitost, příjemce sociálních dávek, Romové, kvalitativní výzkum, identita, kolaborativní dialog

Keywords

Deservingness, social benefit recipient, Roma, qualitative research, identity, collaborative dialogue

Rozsah práce: 101368 znaků (úvod až závěr)

Prohlášení

1. Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila jen uvedené prameny a literaturu.
2. Prohlašuji, že práce nebyla využita k získání jiného titulu.
3. Souhlasím s tím, aby práce byla zpřístupněna pro studijní a výzkumné účely.

V Praze dne 15. května 2014

Adéla Šafářová

Poděkování

Na tomto místě bych v první řadě chtěla poděkovat svému vedoucímu práce Mgr. Štěpánu Ripkovi za jeho cenné rady a připomínky, bez nichž by se mi nepodařilo práci dovést do této podoby. Dále děkuji všem svým informátorům za vstřícnost a otevřenost terénu a celému výzkumnému týmu, jenž se na sběru dat podílel při realizaci situační analýzy v roce 2013, v rámci které byly rozhovory získány. Zároveň považuji za důležité poděkovat svým rodičům za jejich trpělivost a podporu při zpracování práce a své sestře Andree za vzájemnou oporu ve vytrvání.

TEZE BAKALÁŘSKÉ PRÁCE
UNIVERZITA KARLOVA, FAKULTA SOCIÁLNÍCH VĚD, INSTITUT
SOCIOLOGICKÝCH STUDIÍ

Předpokládaný název práce v ČJ: Romská nezaměstnanost v sociálně vyloučených lokalitách v kontextu pojmu závislost a teoretického sporu o její vysvětlení

Předpokládaný název práce v AJ: Roma unemployment in socially excluded localities in the context of the concept of addiction and the theoretical dispute of its explanation

Autor práce: Adéla Šafářová

Vedoucí práce: Mgr. Štěpán Ripka

Klíčová slova/ Keywords: závislost, nezaměstnanost, stigma, Romové, past závislosti/dependency, unemployment, stigma, Roma, dependency trap

Cíl práce:

Cílem mého zkoumání by mělo být aplikovat a rozvíjet teorii začarovaného kruhu závislosti (*dependency trap*) v praxi. Budu pracovat s několika teoriemi na dané téma, např. s prací N. Fraser a L. Gordon *A Genealogy of Dependency*, především si budu všimnout negativních konotací a stigmatu pojmu závislost ve vztahu k reálným situačním rysům nezaměstnanosti, a jak tyto konotace formují celkový postoj lokality k příjemcům sociální pomoci. Ústředním tématem tedy bude studium teoretického sporu o samotný jev závislosti, a to mezi světovými organizacemi, jež používají právě teorii o *dependency trap* jako vysvětlení, a sociology, kteří vykládají tento fenomén jinými způsoby, např. jeho zasazením do historického kontextu vývoje termínu ne/závislost a sledováním proměny konotací a jejich příčin (jak to dělá právě Fraser s Gordon). Budu přitom vycházet jak z vlastních dat, tak z dat svých kolegů získaných během terénního pobytu v sociálně vyloučené lokalitě na německo-české hranici, kde mě ve vztahu k tématu bude zajímat jak např. empirické zjišťování příjmů, pracovních příležitostí a dalších faktorů potenciální závislosti, tak zjišťování diskurzu závislosti v místě skrze dílčí obsahové analýzy místních periodik a dalších informačních zdrojů. V rámci rozhovorů s místními se budu snažit zjišťovat, jaké faktory mají vliv na současnou (nejen) ekonomickou stránku jejich života, a to jak ze strany Romů, tak z pohledu zaměstnanců místního Městského úřadu a Úřadu práce.

Kontext:

Běžné předsudky a stereotypní představy o Romech, ale i velká část expertního diskurzu často obsahují zmínky o vysoké nezaměstnanosti Romů a závislosti na sociálních dávkách a dalších příspěvcích od státu. Z údajů poskytnutých UNDP (2003) však vyplývá, že vysoký podíl nezaměstnaných Romů je způsoben mj. především subjektivním vyložením významu slova nezaměstnaný, který si obvykle lidé vykládají v pojmech stabilní práce s pravidelným příjmem, nikoliv dle charakteristiky ILO jako „osobu aktivně si hledající práci“ – data se pak výrazně liší; graf 9 studie UNDP ukazuje až 20% pokles nezaměstnaných, pokud uvažujeme definici druhou.

Příčin i tak vysokého podílu Romů bez práce je ale více. Je to mj. dáno i tím, že romské etnikum v kontextu zaměstnání spadá většinou do neformálního sektoru ekonomiky, což zahrnuje občasné přivýdělky i tzv. šedou zónu – a tedy i práci „na černo“. Právě způsoby obživy u Romů jsou výrazně predikovány vzděláním, protože s oporou v datech UNDP lze konstatovat, že v průměru až 60% lidí s nižším než základním vzděláním, kteří nenachází uplatnění ve formálním sektoru, nacházejí zdroje příjmu právě v neformálním sektoru, kde jsou zaměstnáni; naopak lidé se středním a vyšším vzděláním obvykle pracují na pevný úvazek se stabilním a pravidelným příjmem.

Vzdělání tedy jako jeden z významných faktorů konkurenceschopnosti na pracovním trhu představuje „kámen úrazu“, pokud se Romů týče. V rámci komunikace s místními lidmi během pobytu v městě výzkumu je právě nedostatečná kvalifikace jakožto jeden z aspektů odmítnutí při nabídce zaměstnání často zmiňována: *„Švagrová má syna, který se učí na automechanika, aby až vyjde ze školy, měl lepší možnosti a měl nějaké potvrzení o kvalifikaci, všude dnes požadují výuční list, bez něj je to složité.“*

Problémem motivace nezaměstnaných Romů k regulárnímu zaměstnání je mj. i právě neúspěšnost místního Úřadu práce v nabídce rekvalifikací a samotný nedostatek pracovních míst.

Než ale bude záměrem zjišťovat situační faktory nezaměstnanosti v této lokalitě, konkrétní pracovní místa, práce místního Úřadu práce či samotné strategie Romů ve vydělávání si na živobytí, je třeba se nejprve ptát – kde se vlastně vzala ona negativní nálada okolo příjemců sociální pomoci? Proč většina rodin s nízkými příjmy nedosahuje lépe placených pracovních míst, proč je těmto potenciálním uchazečům přiřknut status nesamostatných, neschopných osob, kteří se do své situace dostali vlivem jakéhosi rysu

osobního charakteru, který zapřičiňuje závislost na jiné pomoci a zabraňuje dotyčnému dostat se mezi „normální, běžně zaměstnané“ osoby?

N. Fraser a L. Gordon (1994) se ve své teorii o genealogii závislosti vracejí zpět až do tradičních forem společnosti a sledují konotace samotného pojmu ne/závislost v průběhu vývoje společnosti. Docházejí k závěru, že dříve objektivní vlastnosti závislosti, ať už se jednalo o ekonomickou závislost žen v domácnosti na vydělávajících manželech (která byla považována za běžnou, dobrou, přijatelnou), právní a politické závislosti (např. omezená občanská práva žen, nemajetných či otroků; politická závislost kolonie) jsou v průběhu vývoje společnosti v době industriální a postindustriální vymýceny, a tedy odůvodnitelné a přijatelné formy závislosti již neexistují; je to dáno mj. i postupně společensky internalizovanou představou o „bílém pracujícím muži“ jakožto ideálu nezávislosti (která se stala celospolečenským trendem), což zakořeňuje dále rasové a genderové negativní konotace závislých osob (černých, žen v domácnosti, s vlivem i na nemajetné atp.). Všechny objektivní formy zdůvodňující závislost a sociální vztahy se v důsledku přesouvají na jednotlivce, na morálně-psychologický registr, a jeho schopnost být nezávislý, kdy v opačném případě je potřeba záviset např. na sociální pomoci jeho osobní chybou [Fraser, Gordon 1994].

Tyto tendence tedy vývojem doby sehrály důležitou roli ve společenském postoji k sociální pomoci, která ztratila ryze ekonomický charakter podpory lidí v chudobě. Vykrytalizoval v pohled na příjemce jako na závislé, neschopné, bezmocné lidi, nabyl pejorativního kontextu, zesílil stigmatizaci této skupiny [Fraser, Gordon 1994].

Tato teorie obecně zdůrazňuje vliv stereotypů a představ o termínech nezávislost a závislost zakořeněných v dnešní společnosti, a proto je třeba na ně brát ohled při sledování reálných případů sociální pomoci a sociální politiky. Onen začarovaný kruh závislosti na sociálních příspěvcích tedy nespočívá ryze v nízkém vzdělání, nízkých platech na pozicích pro takto vzdělané, opakovaným vylučováním z pracovního prostředí a tím snižující se motivaci pracovat. Celý tento systém je zasazen do kontextu výše zmíněného morálního a psychologického registru osob sociálně závislých, které pod tíhou stigmatu s tím spojeného jsou jen velmi neochotně zohledňovány při výběrových řízeních, jsou jim nabízeny jakožto „závislým“ pouze nízké odměny a negativní, feminizovaný a rasový kontext pojmu závislost též výrazně ovlivňuje roli rasy a pohlaví v rámci tohoto problému.

Předpokládané metody:

Jak jsem již naznačila v cílech své práce, budu vycházet z poznatků získaných v rámci terénního pobytu v sociálně vyloučené lokalitě na západě Čech v březnu a červnu 2013. Mimo teoretické zdroje, které budou nezbytné pro konfrontaci sociologické obce a světových organizací ohledně přístupu k diskurzu závislosti, budu opírat svá tvrzení o nashromážděná empirická data, jakými jsou např. faktické příjmy či možnosti pracovních míst za účelem hledání dílčích potenciálních ne/závislostí. Data budu získávat skrze komunikaci s místními, a to jak formou rozhovorů, tak zúčastněného pozorování. Jako zdroj informací mi budou sloužit i místní periodika, které použiji v rámci obsahové analýzy pro zjišťování místního kontextu slova závislost. Shromáždění všech poznatků za použití nastíněných metod bude pak užitečné v podobě argumentační opory rozvíjeného tématu.

Navrhovaná literatura:

- Avoiding the Dependency Trap: The Roma Human Development Report. In: *Human Development Reports* [online]. 2003. Dostupné z: http://hdr.undp.org/en/reports/regional/europethecis/Avoiding_the_Dependency_Trap_EN.pdf
- Dahrendorf, R. 2003. *Hledání nového řádu*. Praha – Litomyšl: Paseka. ISBN 978-80-7185-719-8
- FRASER, Nancy a Linda GORDON. A Genealogy of Dependency: Tracing A Keyword of the U. S. Welfare State. *Signs* [online]. 1994, vol. 19, No. 2 Winter, s. 309-336. Dostupné z: http://www.clas.ufl.edu/users/marilynm/Theorizing_Black_America_Syllabus_files/Genealogy%20of%20Dependency.pdf
- JAKOUBEK, Marek a Lenka JAKOUBKOVÁ BUDILOVÁ. *Romové a cikáni - neznámí i známí: interdisciplinární pohled*. 1. vyd. Voznice: Leda, 2008, 342 s. ISBN 978-80-7335-119-9
- LHOŤAN, Lukáš. *Rozmanitostí proti předsudkům: Romové, Vietnamci, Muslimové a Ukrajinci v České republice*. 1. vyd. V Pstruží: Lukáš Lhoťan, 2012, 59 s. ISBN 9788090493223.
- MAREŠ, P.1998. *Nezaměstnanost jako sociální problém*. Praha: SLON
- MISRA, Joya et al. Envisioning Dependency: Changing Media Depictions of Welfare in the 20th Century. *Social Problems*. [online]. California: University of California Press,

2003, vol. 50, No. 4, p. 482-504. ISSN 0037-7791. Dostupné z:
<http://web.lemoyne.edu/courseinformation/Ridzi/Archive/Fall%202007/Soc%20240%20Social%20Welfare/Backup%20for%20Library%20Reserve%20Readings/Misra%20et%20al.pdf>

RAMADAN, Ivan. Multikulturní politika České republiky ve vztahu k "romské komunitě". *Romové a cikáni - neznámí i známí: interdisciplinární pohled*. Voznice: Leda, 2008, s. 17

Obsah

OBSAH.....	1
1 ÚVOD.....	2
2 ZÁSLUHOVOST. CHUDOBA. ROMOVÉ.....	6
2.1 KONCEPT ZÁSLUHOVOSTI A JEHO VZNIK	6
2.1.1 <i>Kdo je označen za ne/zasluhujícího?</i>	7
2.2 OBVIŇOVÁNÍ CHUDÝCH: UNDERCLASS A KULTURA CHUDOBY	10
2.2.1 <i>Underclass jako sporný bod teorií o chudobě</i>	11
2.2.2 <i>Kultura chudoby</i>	12
2.2.3 <i>Nálepkování jako riziko nekritického užívání pojmu underclass</i>	13
2.3 IDENTITA A CHUDOBA – ZAMĚNITELNÉ POJMY?	14
2.4 KONSTRUOVÁNÍ IDENTITY ZASLUHUJÍCÍHO V PRAXI	16
3 CÍLE PRÁCE A METODOLOGIE.....	18
4 ANALÝZA DAT A INTERPRETACE ZÁVĚRŮ.....	20
4.1 REFLEXE VÝZKUMNÉ METODY	21
4.2 PRVKY SITUAČNÍ TVORBY IDENTITY ZASLUHUJÍCÍHO – ANEB KDO SI OPRAVDU ZASLOUŽÍ OČIMA ŽADATELE	22
4.2.1 <i>Aktivita a pasivita jako symbiotický prvek zásluhovosti</i>	23
4.2.2 <i>Hledání práce – úspěšný zdroj zasluhující identity?</i>	24
4.2.3 <i>Finanční gramotnost a solidarita jako „průkazní materiál“ chudoby</i>	26
4.2.4 <i>„Neházejte nás do jednoho pytle“ – osobní zásady a životní řád jako zdroje odlišení se mezi nezasluhujícími</i>	31
4.2.5 <i>Asertivita × pokora jako zdroje zásluhovosti</i>	36
4.3 KONSTRUKCE IDENTITY ZASLUHUJÍCÍHO - SHRUTÍ ZÁVĚRŮ	38
5 ZÁVĚR.....	38
6 POUŽITÁ LITERATURA.....	43
7 SEZNAM PŘÍLOH.....	47
8 PŘÍLOHY	47

1 Úvod

S místním mladíkem Michalem jsem se v průběhu našeho setkání bavila o soužití s Romy ve městě a zajímal mě především jeho názor na toto téma. Svěřil se mi, že po večerech se bojí vylézt z domu, neboť se v ulicích necítí bezpečně – připadá mu to tu jako v „Bronxu“. Na každodenním pořádku jsou totiž krádeže u vietnamských prodejců. Ti se dle jeho slov Romů bojí, a proto viníci častokrát uniknou bez postihu. „Když se něco semele, je u toho vždycky černej“ – podle Michala se přitom jedná především o děti, protože vědí, že se jim nic nemůže stát. On sám takovým říká „potkani“. Domnívá se, že právě sebejistota romských výtržníků je hlavní příčinou všeobecného strachu ve městě – lidé se po setmění bojí setkání s početnou skupinou Romů nebo toho, co by se jim mohlo stát příště, pokud by si nepříjemné situace ze strany romských obyvatel nenechali líbit. Komunikace s místními Romy se Michal proto vyhýbá jak ze strachu o své bezpečí, tak proto, že podle něho spousta z nich nepracuje a nedostatek prostředků řeší buďto krádežemi, nebo „vysáváním státu“. Naprosto ho šírá pocit, že ze svého platu živí jednoho Roma [poznámky z terénního deníku 2013].

V příspěvku od místního obyvatele Michala je shrnuto všechno podstatné, co mě přimělo začít se zajímat o situaci lidí přijímajících sociální dávky, a to především u romské populace. Pan Michal řekl, že proti místním Romům vlastně nemá nic proti, jen kdyby nebyli takoví a takoví: výtržníci, zloději bez postihu, nezaměstnaní, závislí na dávkách, neaktivní, zneuživatelé sociálního systému. A není to jen Michal, kdo sdílí takovéto představy buďto o Romech samotných, nebo o uživateli sociálních dávek. Z pravidelných průzkumů CVVM vyplývá dlouhodobá antipatie české společnosti k Romům, ať už se jedná o soužití s nimi, zvýhodňování v různých oblastech na úkor majority, nebo všeobecnou toleranci. Z 16 národnostních skupin žijících na území České republiky úplně poslední místo obsadili právě Romové, jež jako „nesympatické“ označilo extrémních 79 % dotazovaných [CVVM březen 2014]. Nejen směšování romského původu a užívání sociálních dávek se praktikuje ve veřejném diskursu; ze samotné výpovědi Michala vyplývá kumulace celé řady témat, jež se vztahují jak ke státní sociální podpoře a kritériím rozhodování o tom, komu ji přidělit, a komu ne, tak k etnicitě. O pozici nezaměstnaných uživatelů dávek a pozadí jejich současného statusu na veřejnosti byla ostatně napsána již celá řada publikací a studií. Ty odkazují kupř. k vrstvení nálepek vedoucí ke stigmatizaci v celé řadě oblastí života. Zároveň

znesnadňuje jejich pozici v očích veřejnosti čím dál více přijímaný individualismus života, a tedy, že každý je odpovědný za svůj způsob bytí zahrnující jak úspěšné, tak neúspěšné či nešťastné životní okamžiky [např. Howe 1990; Fraser a Gordon 1994].

K objasnění aktuální pozice příjemců sociálních dávek ve veřejném diskursu přistupuje odlišně oblast společenskovedních teorií – ty se přiklánějí k tomu, že negativní pohled na sociální podporu a její uživatele je výsledkem proměny ve vnímání úlohy sociální politiky státu; jinak přistupuje k problematice oblast zástupců institucí, kteří sociální politiku praktikují. Ať už se jedná o státní instituce, strategické plány sociálního začleňování nebo programy (mezi)národních organizací. V těch se prolíná přístup k dlouhodobě nezaměstnaným v kontextu bludného kruhu chudoby či pasti závislosti na sociálních dávkách [kupř. UNDP 2003].

Zatímco veřejnost, politici, experti a různé organizace konstruují příjemce sociálních dávek, respektive zneuživatele sociálních dávek jako homogenní skupinu, které přisuzují různé vzorce jednání a často pro ně vymýšlejí scénáře změny, sociální antropologové a sociologové pracující s kvalitativními metodami se často vydávají směrem daleko pokornějším. Popisují lokální kategorie, procesy, významy a identity jako výslednice situovaných lokálních interakcí. Díky tomu jsou schopni poskytnout daleko plastičtější obraz a postihnout procesy tvorby názorů reflektovaných ve výzkumech veřejného mínění a také způsobů jejich reprodukce. Příjemci sociálních dávek jsou v tomto ohledu velmi důležitým aktérem, byť tím, který zpravidla nemívá navrch.

Pro formulaci výzkumného problému byla pro mě klíčová přímá zkušenost v rozhovorech s chudými Romy v jednom malém městě na česko-německých hranicích, nezprostředkovaná masmédií, a také interakce s romskými výzkumníky spolupracujícími na školním projektu, stejně jako čtení, debaty o tématu se spolužáky a vedoucím práce. Tento proces mě dovedl k posunutí původní výzkumné otázky formulované v tezi práce, cílem které bylo zachytit celkový diskurs sociálních dávek a jejich příjemců – nezaměstnaných v lokalitě výzkumu. Vzhledem k tomu, že by však takovýto výzkum vyžadoval vyšší časovou a datovou náročnost a zároveň by překračoval rámeček bakalářské práce, rozhodla jsem se výzkumný problém zúžit. Na

základě četby a zkušenosti z terénu se proto zaměřím na samotné příjemce sociálních dávek a způsoby, jakými dosahují statusu zasluhujícího.

Cílem této práce tedy je popsat a vysvětlit situační tvorbu identity zasluhujícího ze strany příjemců sociálních dávek. Člověk nesoucí status příjemce sociální podpory je na veřejnosti každodenně vystaven stigmatu, které tento status nese. Spočívá především v nedůvěře veřejnosti k takovéto osobě a potřebě ověřovat legitimitu jejího užívání sociálních dávek. Skrze internalizované představy o oné legitimitě – zásluhovosti dávek – je tak na dotyčného kladena řada nároků jim dostat. Zároveň se tudíž očekává, že pokud jim příjemce dávek opravdu dostane, získá status zasluhujícího a konsekventně i samotnou dávku. Podle mě je ale problematické hovořit o uživatelích sociální podpory v roli žadatelů na úřadě takto zjednodušeně, neboť podléhají nejen veřejnému diskurzu sociálních dávek, ale i jeho konceptualizaci lokálními pracovníky. Existuje vůbec v jejich očích zasluhující nezaměstnaný? Pokud ano, jak jej charakterizují? Nebo je jediným způsobem, jak dosáhnout uznání či alespoň respektu ze strany úředníků jakožto osoba žadatele, zbavit se břemena sociální pomoci a najít si zaměstnání?

Na základě takto formulovaného výzkumného problému jsem se tedy ptala: Jakými prvky situační tvorby konstruují příjemci sociálních dávek identitu zasluhujícího? Tato otázka je sociologicky relevantní proto, že sleduje tenzi očekávaných a přisuzovaných identit. Jedná se tedy o proces vyjednávání identity, toho, jak bude žadatel o dávku vyhodnocen. Přitom vstupuje do hry celá řada situačních aspektů, od konkrétních prezentovaných způsobů chování či osobních vlastností až po mocenské vztahy obou stran a jejich střetávání v interakci.

Pro zaměření se na zásluhovost ze strany příjemců sociální podpory a jejich představ o tom, jaké charakteristiky by zasluhující měl mít a jak jich dosahuje, mě mimo jiné vedly i osobní důvody. Chtěla jsem představit téma blíže z druhé strany, než jak je prezentováno médií, protože mi druhé hledisko připadalo víceméně nekriticky společensky akceptováno bez dotyku s ryzí lokální praxí. Jak si veřejnost představuje, nebo spíše nepředstavuje ideálního uživatele sociálních dávek, je známo a pokusila jsem se tento pohled a roli zásluhovosti v něm přiblížit v teoretické části práce. V té jsem na začátku nastínila pojem samotný a způsob, jakým se vztahuje k příjemcům sociálních dávek (Howe 1990, Gordon a Fraser 1994). Z obou děl jsem pracovala především

s konceptem individualismu, který je postupně vstřebáván společností jako norma hodnocení individuálních životů lidí. Představuje ale pouze jeden z celé řady spletitých faktorů utvářejících specifickou roli nezaměstnaných uživatelů dávek ve společnosti. Z tohoto důvodu jsem považovala za nezbytné dále zařadit kapitolu zachycující charakter sociálních procesů dopadajících mj. i na nezaměstnané, a to za pomoci konceptů chudoby, *underclass* a nálepkování. Tato část zároveň představuje pomocný most k propojení nezaměstnanosti a sociálních dávek s Romy jakožto kumulaci přívlasků sociálně slabých lidí vedoucí k nálepkování, stigmatizaci a marginalizaci (Szelényi 2003, Stewart 2002). Y. A. Ghosh svou prací *Escaping Gypsiness* k tématu přispěl upozorněním na to, jak se takové nálepkování a směšování pojmů s identitami může podepisovat na jednání samotných aktérů. Hovoří především o nezaměstnaných Romech, kteří se z definic cikánství snaží unikat.

Vzhledem k tomu, že ve vztahu žadatel-úředník zaujímají žadatelé submisivní pozici a stojí vně rozhodování o přidělení dávky, mohou skrze sebe-prezentaci výsledek rozhodnutí ovlivnit. Přírozeně tudíž dochází k praktikování někdy svébytných způsobů, jak identity zasluhujícího dosáhnout. Nejen z literatury, ale i z dat vyplývá, že podstatné je být schopen se mezi žadateli odlišit – ať už formou vyzdvihování vlastní osobnosti nad ostatní (stylizace do pozice *established*), nebo shazováním těch druhých. Pro pochopení toho, jak se uplatňuje moc ve vztahu žadatel-úředník či domnívaný zasluhující – nezasluhující mezi žadateli jsem využila práce N. Eliase (1994).

Samotná analýza dat, která jsem třídila po relevantních tématech, jež se v rozhovorech objevovaly, mě dovedla k několika základním závěrům. Především vyjevily fakt, že ve způsobech dosahování identity zasluhujícího se veřejný diskurs o příjemcích sociálních dávek silně odráží. Požadavek ne-zahálčivosti a aktivní práce na zvýšení životní úrovně se prolínal s aktuálními fázemi života respondentů, jež by mohly být označeny pasivitou. Aktivní hledání práce, finanční gramotnost v kombinaci materiální deprivací, jíž se i přes veškeré úsilí nepodařilo zbavit, představují základní aspekty zasluhujícího tak, jak jej chápou samotní uživatelé dávek. Zároveň pro mě bylo důležité si uvědomit, nakolik jsou tyto aspekty úspěšné například v situaci na úřadě a vedou k vyplacení dávky. Zatímco by se takto demonstrovaná zásluhovost měla shodovat s všeobecnou představou ideálního žadatele, v praxi k úspěchu dle slov informátorů nevedla. Nejen proto při uplatňování strategií k dosažení sebe-obrazu

zasluhujícího kombinovali moji komunikační partneři hned několik praktik, například určité zásady životního stylu společně se solidaritou a péčí o děti. Tyto prvky situační tvorby zasluhující identity jsem vnímala jako klíčové v našem rozhovoru, kdy se skrze ně odkazovali na mnohem hůře a nedůstojněji žijící Romy, kteří však dávku na úřadě obdrželi.

Tento poznatek mě dovedl k víceméně překvapivému závěru. Ačkoliv všechny výše zmíněné způsoby dosahování identity zasluhujícího nebyly v praxi úspěšné, shledávali je informátoři adekvátními pro právoplatný nárok na dávku. Naopak pokora v kombinaci s projevovanou podružností se u některých osvědčily při návštěvě úřadu a vedly k vyplacení peněz. Pro mé závěry z toho vyplývá, že mnohem podstatnější roli při konstrukci identity zasluhujícího nehrají praktikované způsoby jejího dosahování, ale mocenské nerovnosti mezi skupinou žadatelů a institucemi, které v tomto vztahu budou mít vždy navrch.

2 Zásluhovitost. Chudoba. Romové

2.1 *Koncept zásluhovitosti a jeho vznik*

Pokud se ohlédneme zpět do minulosti a budeme sledovat témata či kontexty, ve kterých se koncept zásluhovitosti objevuje, nelze na základě znalosti historického vývoje o tomto pojmu říci, že existuje sám o sobě a lze ho zcela konkrétně a jasně definovat. Jak zmiňuje Leo Howe ve své studii *Being Unemployed in Northern Ireland* (1990), už proto, že určit, kdo bude označen za zasluhujícího, či za nezasluhujícího, nelze na základě jasně daných objektivních kritérií jako např. rozlišení zaměstnaného a nezaměstnaného. Do hry vstupují hodnotící a morální kritéria, která, jak Howe píše, jsou součástí kulturní znalosti společnosti. Jedná se tedy o internalizované způsoby rozlišování toho, kdo si zaslouží, a kdo ne. Tento koncept se primárně objevil se vzrůstající nezaměstnaností a s potřebou ji vysvětlit a řešit. Přirozeně se tudíž odrazil v utváření sociálních politik, jež se s tímto rozšiřujícím se problémem měly za úkol vypořádat a pokusit se snižovat její efekty. Např. britská, potažmo irská sociální politika v počátcích Velké hospodářské krize ve 20. letech 20. století zareagovala na vrůstající deficit Národního pojišťovacího fondu (NIF) snížením přidělovaných dávek a zpřísněním kritérií pro jejich udělování, např. pomocí testu hodnotícího aktivitu

v hledání zaměstnání [Deacon 1976 in Howe 1990: 6; přeloženo]. Zásluhovost tudíž čím dál více zastávala nástroj politik pro rozlišování mezi nezaměstnanými žadateli sociálních dávek, aby mohly vykázat dobré hospodaření a práci; konkrétně, aby utvrdily veřejnost v tom, že prostředky sociální pomoci jsou rozdělovány opravdu jen těm, kteří žijí na pokraji extrémní chudoby a nouze – kteří si zaslouží [Howe 1990: 3].

2.1.1 Kdo je označen za ne/zasluhujícího?

Ačkoliv se zásluhovost začala užívat jako pomůcka k třídění příjemců sociálních dávek na oprávněné uživatele a zneuživatele, neustále je jim připisována jako inherentní vlastnost. Na základě tohoto kritéria jsou tedy hodnoceni zvenčí, zároveň jsou ale nahlíženi jako osoby, které si za „svou“ ne/zásluhovost mohou svým stylem života sami. Tím podléhají tlaku udělená označení vyvracet, nebo upevňovat bez ohledu na to, že se vůbec nejedná o příčinách aktuální chudoby či nezaměstnanosti. V tomto charakteru zásluhovosti jako „aktu klasifikace“ [Howe 1990: 3] zvenčí, na nějž je třeba reagovat, se silně promítá stále více posilující individualistické smýšlení o člověku a jeho jednání. „Jednotlivé motivy (individualismu) jsou široce užívány při manipulaci skutečného světa a našeho místa v něm“ [Howe 1990: 10; přeloženo]. Autor tak vypichuje jak prostor pro manipulaci s klasifikačními akty úředníků, tak prostor tyto přisouzené identity ovlivňovat ze strany žadatelů. Zásluhovost tedy vidí jako produkt liberalismu a amerického snu v 80. a 90. letech, kdy se osobní odpovědnost za své jednání a rozhodnutí staly pohledem jak na vlastní život, tak na osudy ostatních.

Fraserová s Gordonovou na konceptu závislosti ukazují proces, jenž zachycuje proměnu role individualismu ve společnosti. Obdobně lze podle mě chápat a vysvětlit pozici zásluhovosti v současné české společnosti. Mimo celé řady etnografií v českém prostředí to ukazuje i Tereza Dvořáková (2009), která líčí způsob rozhodování úřednic ve městě Skála na základě jak objektivně doložitelné chudoby, tak skrze hodnocení subjektivní chudoby – a tedy způsobu, jakým se žadatel na úřadě prezentuje [Dvořáková 2009: 37]. Ten potom ovlivňuje fakt, zda bude za zasluhujícího žadatel označen, či nikoliv, což mj. produkuje zavádějící dojem, že příjemce dávek přichází s konceptem zásluhovosti sám.

Původcem přimykání zásluhovosti k osobnosti žadatele je mimo obviňování chudých za to, že si za svou chudobu mohou sami (více v kap. 2.2), tedy individualismus. Ten představím na konceptu závislosti v následujících řádcích. Zatímco v preindustriální společnosti se používalo sloveso „záviset“ pro označení závislosti jedné věci na druhé podle klasických pravidel kauzality, dnes se tento pojem dle Fraserové s Gordonovou rozprostřel do čtyř „registrů“, ve kterých nabývá různého významu. Mimo ekonomického, socio-legálního a politického registru autorky zmiňují morálně-psychologickou dimenzi závislosti. V ní je definována jako individuální, charakterová vlastnost člověka, jenž se vypořádává s vlastním nedostatkem pevné vůle nebo nadměrné potřeby emociálního charakteru [Fraser, Gordon 1994: 312]. Posledně zmíněný rejstřík zároveň shledávám relevantním pro cíl mého výzkumu, neboť se v něm vyskytuje člověk jako bytost, jejíž dřívější zkušenosti s objektivně danými závislostmi (v kontextu prvních třech registrů) dnes již vymizely, a proto se potýká víceméně pouze s poslední variantou. Ta ukazuje závislost, potažmo zásluhovost, jako vlastnosti, jejichž manipulace je ryze v kompetenci lidí, k nimž je vztahována. Alespoň do takovéto podoby vyústilo veřejné mínění jak o těchto označeních samotných, tak analogicky o příjemcích sociálních dávek, kteří jsou s nimi nekriticky spojováni.

Dle je autorka za vznik posledního významu termínu závislost mimo další faktory odpovědná proměna politické/ ekonomické kultury a ideálů občanské společnosti, protože došlo k postupné eliminaci chápání tohoto pojmu jako obecné a přirozené podřízenosti. Objektivní formy závislosti (kupř. odepření volebního práva ženám či cizincům nebo ekonomická závislost na manželovi) padly a ty zbylé začaly konsekventně nabývat pejorativních podtextů. Tyto a další procesy související i s industrializací vymodelovaly ve společnosti ideál bílého pracujícího muže se svobodnými občanskými právy, který je schopen uživit rodinu, a tedy ideál nezávislosti. Jako protipól uznávaných hodnot nezávislosti došlo v důsledku k personifikaci závislosti, a to na osoby „ne-bílé, ne-pracující, ženy, závislé“, které nebyly schopné dostat onoho ideálu, a proto byly označeny jako lidé s nežádoucími vlastnostmi a statutem. Objektivní, uznávané formy závislosti postupem času tudíž zmizely a ty pozůstalé se transformovaly jako osobní chyby jejich nositelů, autorky zmiňují kupř. chudé, zkolonizované původní národy a ženy v domácnosti [Fraser, Gordon c. d.: 315-318].

Proměna ve společenském vnímání závislosti změnila i pohled na sociální politiku a její uživatele. Příjemce dávek je v kontextu nově internalizovaných společenských ideálů vnímán jako neschopný se odlišit od ekonomicky nesamostatných lidí, prokázat vlastní nezávislost, opak statusu nezasluhujícího. Zmiňuje se mj. zodpovědnost za nabytí dávky skrze odpracovanou práci či dostatečné a prokazatelné úsilí [Connor, Rowlingson 2011: 440]. Podle Fraserové s Gordonovou se tudíž jedná o osobní selhání dotyčného, což produkuje další atributy nezaměstnaného jako závislého, nezasluhujícího a zneuživatele. Je třeba mít ale na paměti, že je to právě změna plošného vyplácení dávek na adresné, které posílilo potřebu žadatelů se vykazovat takovým a takovým způsobem. Individualismus se v důsledku této změny zásadně promítl do způsobu, jakým vyhodnocují pracovníci úřadu práce žadatele, potažmo vyplacení dávky.

Závislost, chudoba, dlouhodobá nezaměstnanost a další podobné situace jsou v diskursu individualismu chápány jako změnitelné pílí a nasazením jednotlivce. Jako jevy, s nimiž přichází do styku vždy samotný jedinec a je jen na něm, jak s nimi naloží, je však za ně osobně odpovědný. Za zasluhujícího je v důsledku považován ten, jenž o práci nepřišel vlastní vinou [např. vlivem strukturálních změn – Howe 1990:11], kterému situace nezaměstnanosti nevyhovuje, aktivně se shání po novém zaměstnání a přijme jakoukoliv nabízenou práci. Zásluhovost se spojuje tudíž s hodnotami nezávislosti, schopnosti uživit rodinu, ale zejména s tím, že dotyčný si stále udržuje pracovní návyky, a sdílí tak s ostatními zaměstnanými obdobné morální hodnoty a prostředí. Naopak nezaměstnaný, kteří je nahlížen jako člověk, který si nezaslouží podporu, vykazuje opačné atributy než zasluhující – je spojován s neuspořádaným, někdy až anomickým stylem života bez morálních hodnot a návyků, nehledá si aktivně práci a zahálčivě přežívá na státní podpoře, kterou zneužívá [Howe 1990: 1].

Tento „trend“ ve vnímání sociální politiky se ve společnosti odráží i dnes. Z průzkumu z podzimu 2013 zjišťujícího názory na sociální zabezpečení lze vyčíst, že ačkoliv většina dotazovaných (přibližně 60 %) považuje sociální zabezpečení jako primární odpovědnost státu, zároveň by měla být poskytována pouze „potřebným“, lidem v dostatečné nouzi, tedy adresně (přes 50 %) [CVVM listopad 2013]. A tedy, že ti, kteří využívají sociální pomoci od státu, mají být (a jsou tak nahlíženi) jako lidé, kteří se nedokázali zaopatřit sami a poslední variantou „záchrany“ je zde stát. Zároveň to

může představovat důvod pro všeobecné pochyby ohledně množství těch, kteří dávky sociální pomoci přijímají, a důsledně zpřísnovat kritéria hodnocení zásluhovosti ze strany veřejnosti. Rozlišit mezi všemi uchazeči o státní sociální podporu ty zasluhující je úkolem personálu institucí, a zároveň úkolem žadatele být schopen se mezi ostatními odlišit tak, aby byl jako zasluhující identifikován.

2.2 Obviňování chudých: underclass a kultura chudoby

Soudobá pozice nezaměstnaných uživatelů dávek a způsob konstruování identity zasluhujícího však nereaguje pouze na samotný, individualisticky založený, veřejný diskurs státní sociální pomoci. Z historického hlediska se na jejím formování živě podílela celá řada jevů, v jejichž kontextu mj. docházelo ke stigmatizaci a marginalizaci některých skupin lidí. Ve vztahu k Romům si řada autorů všímá nejvíce období komunistické éry a postkomunistické transformace, které se na vylučování Romů výrazně podílely.

Ačkoliv většina lidí vstoupila do pracovního poměru na ta nejnižší místa pracovního trhu, status nezaměstnaných se v rámci socialistického egalitářského systému a důrazu na výrobu alespoň opticky změnil k lepšímu. Nezaměstnanost Romů klesla na minimum, svébytné asimilační politiky přispěly zejména díky nárůstu zaměstnanosti ke snižování ekonomické exkluze, částečně (vlivem kontaktu s neromskými pracovníky) i exkluze sociální, takže se Romové opticky stali nezbytnou součástí ekonomického systému. To bylo také hlavní úlohou tehdejších politik – pozvednout Romy do třídy pracujících a skrze pracovní kázeň a další hodnoty je začlenit mezi *normální* lidi; zároveň je umístěním na nízké pozice „schovat“ před veřejností [Stewart 2005: 14-17].

Nicméně zdánlivě úspěšná „asimilační“ politika byla jednou ze stěžejních strůjků obrovského nárůstu romské nezaměstnanosti v 90. letech – povolání vykonávaná Romy se v důsledku de-industrializace stala nepotřebnými a byli první, kdo svá zaměstnání byli nuceni opustit. Bez zkušeností a znalostí potřebných k potenciálním ziskům v době ekonomického rozmachu a privatizace se stali chudými,

nekvalifikovanými lidmi, které společenské změny vyčlenily na okraj společnosti [Stewart 2002: 2].

Tyto faktory formovaly pozici Romů ve společnosti, která nebyla odjakživa neměnná, ale míra jejich sociální a ekonomické exkluze/ inkluze se cyklicky měnila právě v okamžicích ekonomických či politických změn, jako např. během komunistické éry. S tím se ztotožňuje i Tomáš Sirovátka, podle něhož násilné připoutání Romů k dostupným pracovním místům bez ohledu na jejich rukodělné a jiné dovednosti za komunismu zapříčinilo o to hlubší propad životní úrovně po ekonomické transformaci. Poptávka po nekvalifikovaných profesích rapidně klesla, řada Romů na formální zaměstnání tudíž postupně rezignovala a našla vstřícné nediskriminační prostředí v šedé ekonomice [Sirovátka 2003: 16-18]. Obdobný přístup k postkomunistické transformaci a jejího vlivu na pozici Romů ve společnosti sdílí celá řada sociálních teoretiků. Pro označení této situace po pádu komunismu se užívají důležité koncepty *underclass* a kultury chudoby, s nimiž však už pracuje každý jinak.

2.2.1 *Underclass* jako sporný bod teorií o chudobě

K užívání konceptu *underclass* se staví Szelényi i Stewart kriticky. Dle Szelényiho se tento pojem vztahuje k nejchudším z nejchudších, k ekonomicky vylučované skupině lidí, kteří jsou ohroženi i vyloučením sociálním. Protože se o nich mluví jako o beznadějně nepolepšitelné skupině, uvaluje na chudé lidi stigma na úkor jejich vlastního rozvoje sociálního života a příležitostí [Szelényi 2003: 14]. Lidé označení jako příslušníci *underclass* jsou oproti ostatním vrstvám společnosti tudíž výrazně náchylnější k nálepkování a stigmatizaci. Společnost je chápe jako nejméně diversifikovanou skupinu z hlediska životního stylu, ve kterém se odráží sdílení podobných životních podmínek a strategie vypořádávání se s nimi [tamtéž]. To se týká i rasového podtextu, jenž s sebou tento pojem nese. Paušalizování je tedy u homogenně vnímané vrstvy *underclass* více nasnadě, než u jiných skupin.

Stewart se obdobně jako Szelényi zabývá rasovou složkou užívání pojmu *underclass*. Romové si dle jeho tvrzení vysloužili post *rasizované underclass* – opakovaně (prostorově/sociálně/ekonomicky) segregovaných chudých lidí „bez

možnosti návratu“, někdy označovaných jako nedotknutelní. Tedy ti, kteří si nezaslouží, protože jsou uzamknuti ve svém stavu chudoby; bez nadějných vyhlídek zůstávají i jejich děti, protože se na ně existenční problémy přenášejí od rodičů. Stojí tak zcela mimo společnost, nikoliv na jejím spodku [Stewart 2002: 3]. V současné době již ovšem nelze o pozici Romů ve společnosti takto dogmaticky hovořit, neboť se do společnosti stále více dostávají kupř. skrze politiky sociálního začleňování a s ním spojeného snižování nerovných podmínek na pracovním trhu nebo ve školách. Je ovšem viditelné, že duch označení *underclass* se v určitých svých podobách objevuje na veřejnosti i dnes.

2.2.2 Kultura chudoby

Pokud se týká kultury chudoby, jedním z prvních teoretiků o „kultuře chudoby“ byl Oscar Lewis, který ji považoval za nástroj nejchudších přežít zejména společenské změny, kdy se nelze spolehnout na pomoc státu [Szelényi 2003: 8]. Tvzení, že chudí jsou dezorganizovanými, protože postrádají vlastní kulturu, nemají z čeho při vypořádávání se se situacemi vycházet, a tudíž si museli nutně vytvořit vlastní, novou kulturu, kulturu chudoby, je mylné. Ve skutečnosti zastánci této teorie přehlížejí velkou kulturní diverzitu, která chudé mezi sebou odlišuje. Ta spočívá právě v kulturně specifických strategiích, jak svou chudobnou situaci přežít, ačkoliv nemusí být standardním způsobům na první pohled vůbec podobné – Stewart uvádí např. rozhodnutí odjet na čas do zahraničí za prací. To může být sice majoritou vnímáno jako obrácení se zády k tradičním hodnotám, rodině jako prvek dezorganizace, ale naopak demonstruje jistý kulturní kapitál [Stewart 2002: 7-9].

Kritika označení tudíž spočívá v předpokladu, že chudí lidé se v podmínkách nedostatku naučili žít, což je v něm cyklicky uzavírá. Z mého pohledu je třeba pojímat strategie chudých nikoliv jako adaptaci, jak přežít, ale naopak v nich vidět prvky takového jednání, které se praktikuje s cílem chudobě (a všem dalším spjatým asociacím) uniknout. Michael Stewart upozornil, že jedním ze zásadních rizik nekritického užívání konceptu „*underclass*“ je fakt, že chudoba a strategie vypořádávání se s ní jsou často chápány jako přirozená součást života těch, kteří pod označení *underclass* spadají (Stewart 2002); dalším rizikem je pak tzv. „obviňování obětí“

strukturálních změn, že nedokázaly využít potenciálu doby a do chudoby se přivedly samy. Namísto toho autor preferuje označení dlouhodobě deprivovaných, které mj. zachycuje trvání a dynamiku tohoto stavu [Stewart 2002: 3]. Autor tak na jedné straně poukazuje na chybné směřování pojmů, že ne každý nezaměstnaný je chudý a naopak. Na druhé straně ukazuje, že způsob, jakým se lidé vypořádávají s podmínkami života v chudobě – tzv. kultura chudoby – není statickým stavem; naopak se jedná o proces, který má za cíl chudobný stav opustit.

Sledování vývoje konceptu chudoby je dále relevantním pro tuto bakalářskou práci proto, že ukazuje jiné faktory ovlivňující chudobu lidí než pouze osobnostní příčiny chudoby, jako např. strukturální změny ekonomiky po pádu komunismu v ČR [Ladányi, Szelényi 2003: 9]. Na zvýznamňování osobnostních příčin chudoby upozornily mj. výše zmíněné N. Fraser a Linda Gordon (1994) v pojmu morálního registru člověka jako primárně odpovědného za své činy, úspěchy, ale i neúspěchy. Szelényi i Stewart pak především upozornili na to, že je třeba dbát na dynamický charakter této kategorie, která nepřináší neměnnou a konečnou definici chudých jakožto nedotknutelných a navždy odsouzených k chudobě bez možnosti návratu do mainstreamové společnosti. Je podmíněný historickým vývojem vztahu chudých se státem [Howe 1990 in Stewart 2002: 10], strukturálními změnami či tím, kdo je zrovna u moci.

2.2.3 Nálepkování jako riziko nekritického užívání pojmu *underclass*

Největšími úskalími užívání *underclass* či kultury chudoby je nálepkování, „labelling“. Stewart poukazuje např. na to, že pokud se bude spojovat identita příslušníků označovaných jako „underclass“ např. s asociálností či kriminalitou nebo snad dokonce neexistencí norem a pravidel (anarchií), důsledky mohou být dalekosáhlé – např. v podobě požadování odsunu tzv. nepřizpůsobivých do separovaných rezervací [Stewart 2002: 6]. S nálepkováním souvisí Stewartem či Milesem [1982 in Szelényi 2003: 12] výše zmíněné rasizování *underclass*, kdy ačkoliv existují jedinci či skupiny Romů, kteří se dokázali zapojit do mainstreamu, častým nešvarem užívání tohoto pojmu je spojování chudoby převážně s Romy. Právě kumulace přívlastků připisovaných

příjemcům sociálních dávek/ Romům ve formě nálepek a vůbec zavádějící zaměňování těchto dvou skupin lidí bude námětem následující kapitoly.

2.3 Identita a chudoba – zaměnitelné pojmy?

Na směřování identity a chudoby jakožto jednoho z produktů *labellingu* upozornil ve své práci Y. Abu Ghosh (2008). Ten říká, že splývání kategorií „cikánství“ (jakožto jedné z možných romských identit, která zastupuje veřejný pohled na Romy jako na nepřizpůsobivé, zahálčivé a neorganizované zneuživatele dávek) a chudoby působí dvousměrně. Na jedné straně významně deformuje všeobecné nahlížení na Romy postižené chudobou či nezaměstnaností a produkuje nálepkování. Na druhé straně se s jejich působením střetávají samotní lidé, kteří se s nimi učí vypořádávat formou různých životních strategií a názorů, skrze něž se snaží z těchto definic unikat. Dle Howa lze interpretovat ono vymaňování se z identity formované utlačivými silami veřejného diskurzu jako vypořádávání se s tzv. „akty klasifikace“ (jak jsem mj. naznačila v kapitole 2.1). Ty způsobují, že pokud je někdo označen jako příslušník určité skupiny, automaticky naskakují další přívlastky s ní spojené. Takto se v důsledku dělení nezaměstnaných na základě kritéria zásluhovosti začalo o lidech mluvit jako o závislých, kriminálních, zneuživatelích dávek, lidí bez kulturních návyků a morálky atd. [Howe 1990: 3].

Tento proces stigmatizace v důsledku uvalil na aktéry negativní označení, která je oslabují a ponižují mezi ostatními lidmi. A protože málokdo chce spadat do kategorie těch, kteří si nezaslouží, vyvolává v dotyčných určité způsoby chování. Souvisí s tím vymezování vůči těm, kteří si nezaslouží, např. vyzdvihováním vlastních kvalit a pozitivními sebe-hodnoceními, slovním poškozováním ostatních nezaměstnaných, nebo oním unikáním cikánských atributů a dalšími formami demonstrování záslužnosti [Howe c. d.: 2].

Důsledky těchto etiketizačních klasifikací nezaměstnaných se promítají v postojích české veřejnosti i v současné době, o čemž vypovídá umístění Romů v tabulce zjišťující toleranci k určitým skupinám obyvatel z roku 2005 (pozdější zkoumání bylo již prováděno bez „položky“ Romové, dlouhodobější srovnání však

ukazuje mírně vzrůstající negativní postoj k sousedství s Romy, proto lze předpokládat pokračování tohoto trendu). Po těžkých alkoholických, drogových uživatelích a kriminálních představují hned následující skupinu, již by nechtělo mít za sousedy 75% lidí. Prudký propad mezi kategorií Romů a následující kategorií (o celých 41% lidí) napovídá, že jsou Romové považováni za obdobně problémové jako zástupce prvních třech kategorií, ne-li s nimi charakterově směřované [CVVM 2005].

Abu Ghosh poukazuje na další negativa nálepkování, a to personifikování chudoby s romskou identitou. Mimo poskytování nevyhovujícího a prostorově segregovaného bydlení nebo vztahy se sociálním odborem/ úřadem práce, kde je Rom spatřován jako zneuživatel dávek, jde o oblast zaměstnanosti. Ta je ve vztahu k cikánství prezentována především v diskurzu zásluhovosti a „(...) transformuje sociální kategorie do kulturních schémat a vytváří negativní ovzduší přispívající k vylučování Romů z „morální komunity““ [Ghosh 2008: 173; přeloženo]. Zvýhodňování Romů na úkor většiny především v materiální oblasti je vnímáno veřejností mimo samotnou sociální pomoc i v oblasti získávání bydlení a komunikace s úřady [CVVM duben 2013]. Status Roma je očima majority charakterizován tudíž v pojmech neoprávněného příjemce výhod na úkor ostatních. Každodenní situace a střetávání se s *gypsy-like* profilem v důsledku představují pro Romy nutnost se s tím být schopen nějakým způsobem vypořádat: „Je to komunikace nikoliv uvnitř skupiny, ale komunikace vnitřku s vnějškem“ [Ghosh c. d.: 12; přeloženo].

Všechny tyto pohledy na nezaměstnané, jak Howe dodává, byly adaptovány společností a nálepkují a stigmatizují chudé a nezaměstnané. Proto že je třeba hledat širší souvislosti, než jen osobní příčiny, pozadí, ve kterém hraje roli dovednosti, etnicita, pohlaví, socio-ekonomické podmínky příležitostí a útlaku v regionu, kde žijí [Howe 1990: 11]. To, co uživatelé dávek říkají či dělají, proč, a s čím to souvisí, co je podstatou jejich výpovědí, to jsou otázky, na které se - ve vztahu k výše nastíněnému teoretickému zázemí – pokusím v analytické části odpovědět. Neopominutelnou roli zde bude hrát mj. mocenská nerovnost, kterou disponují převážně úřady a sociální pracovníci, kteří osobně stanovují rozhodnutí, jestli dotyčný bude, či nebude považován za zneuživatele, či nikoliv.

2.4 Konstruování identity zasluhujícího v praxi

Jedním z teoretických východisek zkoumání konstrukce zasluhující identity bude teorie Norberta Eliase o specifických konfiguracích lidských skupin, které se v rámci určité společenské situace, času a místa vzájemně střetávají, a vytvářejí tak postupem času vůči sobě určité postavení a vztah. Děje se tak na základě toho, čím se vzájemně odlišují, jak svou odlišnost vnímají, podporují a proč. V této souvislosti mluví autor o skupině tzv. „established“, lidí, jež vzájemně pojí dlouhodobé vztahy, respektované normy a určité skupinové charisma [Elias 1994: 16] obvykle spojené s určitým místem a společnou historií; a na druhé straně o tzv. „outsiderech“, tedy nově příchozích lidech, kteří tyto atributy starousedlíků nesplňují a stojí vně jejich skupiny. Právě skupinová koheze, pocit příslušnosti k pracně a dlouhodobě vybudovaným pravidlům uznávaného a respektovaného chování, kolektivní vědomí a další charakteristiky etablovaným dávají do rukou nástroj moci oproti těm, co stojí vně. Mocenská převaha poskytuje důvod pro její držitele považovat se za osoby vyšších lidských hodnot s adekvátním společenským postavením, za lidi hodné statusu nadřazenějších, intelektuálnějších a vznešenějších, než jsou ti druzí. Takto vnímaná identita je dále podporována specifickým chováním *zdejších*, místně respektovaných lidí - ti upevňují svou pozici skrze neskrývané nabourávání důstojnosti a kultivovanosti outsiderů pomluvami, přívlastky jako nevychovaní, nedisciplinovaní, slabší, jako ti, kteří přišli nabourávat zažité standardy svým nízkým, nekulturním chováním. Přitom se nerozlišuje mezi jednotlivci, důležitým kritériem podřazenosti je pro usedlíky fakt, že jde o „ty druhé“, kteří se mezi sebou neznají, nemají tudíž žádné osobnostní kvality vyplývající ze skupinově uznávaných hodnot a pravidel; jsou tedy hodni označení jako nepřizpůsobiví, lůza atp. „Házejí je do jednoho pytle jako lidi nižšího vychování“ [Elias c. d.: 16; přeloženo].

Způsob, jakým etablovaní projevují své klíčové postavení ve vztahu k nově příchozím, představuje nástroj pro upevňování vlastního postavení a zároveň oslabování moci lidí stojících vně skupiny. Uvaluje na ně jako na celek konstantně negativní charakteristiky, a zkresluje tak jejich vnímání – nálepkuje je. Marginalizaci a stigmatizaci outsiderů považuje autor za mocnou zbraň nadřazených zejména kvůli jejímu socio-dynamickému charakteru [Elias c. d.: 19]. Dlouhodobě rozvíjený postoj k neetablovaným jako k podřazeným, nedůstojným lidem žijícím v chaosu utvrzuje jak samotnou skupinu usedlíků, tak samotné přistěhovalce v dojmu, že takoví opravdu jsou

ze své lidské podstaty, že mocenská podřadnost se rovná podřadnosti v pojmech lidských kvalit. Pokud sami nemají po ruce způsob, jak útok adekvátně oplatit, jak se vyrovnat hodnotám etablovaných, může se stát, že svou submisivní roli budou nuceni přijmout a buďto se opakovaně snažit dokazovat, že jim byla udělena neprávem, nebo upadnou do jakési apatie, kdy již vyčerpali veškeré možnosti uniknout ze spárů kategorie dlouhodobě utlačovaných [Elias c. d.: 25-28]. Odtud pak jen autor vidí krůček ke spojování stigmat s rasou, což je podle něho chybné, protože nedochází k vylučování určité skupiny lidí na základě rasy, ale na základě dlouhodobého vývoje vztahu established-outsiders [Elias c. d.: 47].

Koncept zásluhovosti a způsob, jakým se u příjemců sociálních dávek projevuje a proč, může být obohacen Eliasovou teorií právě v tom, že ho lze považovat za manipulovatelný nástroj etablovaných, vůči němuž se outsideři nějak vykazují. Přitom reagují nejen na zásluhovost samotnou, ale na celou řadu stigmat pojících se k sociálním dávkám a jejich příjemcům. Na jedné straně tu stojí „bílí“, kteří se skrze označení Romů pojmy jako nepřizpůsobiví, závislí a zneužívající dávky snaží izolovat a dát najevo, že ti druzí jsou narušiteli společenského řádu a klidu; že ohrožují majoritu i tím, že čerpáním dávek ukrajují z jejich zdrojů. Na druhé straně tu stojí dlouhodobě deprivovaní, kteří se učí soužití s *established* přístupováním na určité kompromisy ohledně uznávaných norem, protože sami mají jen mizivou moc situaci zvrátit. Ony kompromisy se dají vidět v přizpůsobování chování, v oprošťování se od neuznávaného cikánského stylu života, dle Y. A. Ghoshe (2008) „unikání z cikánství“. To se (jak vyplynulo ze získaných rozhovorů) děje na dvou liniích – ve vymezování se vůči nálepkám majority a vzájemném vymezování se Romů - starousedlíků a Romů - přistěhovalců.

Je důležité říci, že tyto strategie dosahování *established* identity se aktivují právě v situacích střetávání zástupců dvou statusově odlišně vnímaných skupin. Zásluhovost drží v rukou vždy ten etablovaný, vůči němuž se outsider musí vykazovat. To je třeba mít na paměti při reflektování mé role komunikačního partnera jakožto zástupce neromské majority při provádění rozhovorů, která může v očích informátorů hrát současně roli toho, kterému je třeba snažit se vykázat v nejlepším možném světle jakožto zasluhující, a tedy počítat se selekcí sdílených informací. Zároveň však má role může mít podtext zprostředkovatele pomoci a informací mezi uživateli sociálních dávek a těmi, již je udělují, což může vést k reprezentaci sebe samých jako lidí postižených větší

bídou, než ve skutečnosti může být. Obě možná ovlivnění získaných dat se budu snažit v analýze reflektovat.

3 Cíle práce a metodologie

Výše zprostředkovaná řešerše konceptu zásluhovosti měla za cíl objasnit diskurs, ve kterém by se tento pojem mohl vyskytovat ve vztahu k dlouhodobě nezaměstnaným či uživatelům sociálních dávek. Zásluhovost příjemců sociálních benefitů představuje zároveň ústřední výzkumný problém této práce. Konkrétně jsem se z průběhu sběru a analýzy dat zaměřovala na charakteristiku tvorby identity zasluhujícího, a tedy na několik otázek: Jak lze charakterizovat situační tvorbu zasluhující identity u příjemce sociálních dávek? Jaké hlavní strategie či prvky konstrukce já jakožto zasluhujícího lidé užívají a co stojí na jejich pozadí? Do jaké míry jsou užívané nástroje dosahování kýžené identity ne/ úspěšné a proč? Z nastíněné úlohy práce vyplývá, že její ambice jsou v první řadě deskriptivní – cílem je popsat tvorbu identity zasluhujícího, jenž je situován v určitém kontextu podmínek a vztahů a zároveň v interakci s veřejností užívá určitých situačních prvků [Goffman 1999] – těmi usiluje o dosažení určitého obrazu navenek. Pro upevnění reliability výzkumu a relevantnosti formulovaných interpretací jsem data zároveň konfrontovala s teoriemi a dosavadními publikovanými etnografickými výzkumy. Na základě teoretického rámce, který jsem nastínila v druhé kapitole, jsem poté pracovala se samotnými rozhovory a tvrzeními, jejichž závažnost a adekvátnost jsem stavěla právě na vlastním výběru teorie.

Protože mě v rámci vytyčeného výzkumného problému zajímala interpretace zásluhovosti a strategie její tvorby především ze strany uživatelů sociálních dávek, přirozeně jsem sáhla po metodě rozhovorů. Ty, které jsem následně využila k analýze a interpretaci dat, byly získány v červnu 2013 původně v rámci provádění situační analýzy v jednom západočeském maloměstě a jeho spádové oblasti. Mimo zmapování situace obyvatel žijících v místech označených jako sociálně vyloučené lokality byla zaměřena především na migraci romských obyvatel v regionu. V rozhovorech, které prováděli členové občanského sdružení zabývajícího se podporou společenskovedního výzkumu a poradenské činnosti v sociální oblasti, dále pak studenti sociologie FSV UK včetně mě, se původní zaměření na bytové trajektorie rodin zřetelně odráží. Vzhledem

k tomu, že jsme však s komunikačními partnery hovořili na základě „otevřených otázek“ [Miles, Huberman 1984 in Silverman 2005: 100], a nechali je tedy víceméně volně vyprávět, to tudíž nepovažuji za problematické ve vztahu k vlastnímu formulovanému problému. Jak jsem již zmínila, rozhovory tak nabyly spíše charakteru životního vyprávění o tom, jaké životní strategie jsou součástí jejich vypořádávání se s nezaměstnaností či chudobou - ať už se jednalo o migraci za lepšími bytovými podmínkami, či vyjednávání s úřady. Vhodnost provedených rozhovorů pro moje téma zároveň podporuje i výběr respondentů, se kterými jsme se setkali na základě seznamu aktuálních příjemců hmotné nouze poskytnutého personálem místního obecního úřadu. Další kontakty na uživatele sociálních dávek jsme postupně získali od informátorů samotných; zvláště romští komunikační partneři obvykle znali někoho z okolí či svých příbuzných, kteří v tu dobu pravidelně absolvovali návštěvy na úřadu práce a o dávky žádali. Celkem bylo provedeno 32 hloubkových rozhovorů s nízkopříjmovými domácnostmi. Pro vlastní analýzu na téma zásluhovosti jsem pracovala s patnácti z nich (ve vlastní práci pak citovala z 8), kde se téma zásluhovosti tak, jak jsem si ho v teoretické fázi vymezila, objevovalo nejsilněji.

V průběhu sběru dat jsme se inspirovali metodou tzv. kolaborativního dialogu americké psycholožky a psychoterapeutky Harlene Anderson. Ten přistupuje k poznání a příběhům jako pečlivým konstrukcím, ve kterých se silně odráží kontextuální pozadí žitého světa formované sférami sociální organizace, do nichž je člověk vpleten; a tvůrčí jazyk – Anderson klade důraz na významy sdělení jakožto interpretované konstrukce [Anderson 2009: 36; 48-49]. Přístupování k rozhovorům jakožto „aktivně konstruovaným naracím“ [Silverman 1993 in Silverman 2005:44], které reflektují vlastní jednání poznání o sobě a druhých a určitým způsobem ho interpretují [tzv. reflexivní diskursivní praktiky; Szaló 2003: 15, 16] považuji za zcela adekvátní k vlastnímu sledovanému tématu. Způsob dosahování identity zasluhujícího v situaci rozhovoru se mnou jako člověkem, který se chce dozvědět, jak to chodí na úřadě, ale i v soukromí v ohledu strategií obstarávání živobytí, zcela jistě nemohl být neovlivněn mou přítomností. Naopak si uvědomuji svou roli *bilého* zástupce majority, na kterou pravděpodobně bylo reagováno jinak, než kdyby rozhovor prováděl některý z romských členů komunity. Pokud bych se měla pokusit vžít do pozice zpovídaných, zareagovala bych na takovouto návštěvu buďto podezíravě např. ze strachu o potenciální odebrání dávek/ dětí, a snažila bych se tudíž prezentovat v tom nejlepším možném světle.

V druhém případě bych přijala osobu výzkumníka za víceméně důvěryhodnou se záměrem mi v životní situaci pomoci. V tom případě bych o sobě vyprávěla jako o člověku slušném a schopném, zároveň však bez šance zlepšit svou životní úroveň sama, jak by mi na základě bezvýsledného úsilí napovídala zkušenost.

Domnívám se, že při získávání dat jsem byla současně vnímána oběma výše nastíněnými způsoby. Na jedné straně jako neznámá osoba, o které nelze se stoprocentní jistotou říci, že nepřišla na návštěvu za účelem kontroly a případného postihu. Na druhé straně jako altruisticky vedená návštěva s cílem pochopit skutečnou tísnivou situaci lidí a pomoc zprostředkovat. Protože můj pobyt v prostředí nebyl dostatečně dlouhý na to, získávané informace důkladně ověřovat (ať už v situaci na úřadě, nebo samotnou účastí v prováděných aktivitách), nelze bez pochybování tvrdit, že to, co informátoři sdělovali, je pravda. V tomto ohledu mé neobeznámenosti měli navrch a z nabyté pozice mocnějšího mě takzvaně mohli mít pod kontrolou [Dvořáková 2013: 194]. Všechny tyto možné případy zkreslení jsem zvažila při analýze rozhovorů, nicméně je nepovažuji za příliš závažná. Mým cílem bylo pochopit, jak samotní komunikační partneři pojmají svou pozici uživatele dávek v kontextu zásluhovosti, co pro ně tento atribut znamená a proč, jak ho demonstrují na příkladech ze svého života; případně jaký je charakter situací, kdy vlastní představa narazila v praxi na neshodnost ve výkladu a ukládání této identity. Z toho jsem vyvozovala jejich obecné představy o tom, co pro ně znamená být zasluhujícím a kdo by jím měl být.

4 Analýza dat a interpretace závěrů

V rámci stanoveného výzkumného problému bylo mým cílem charakterizovat situační tvorbu zasluhující identity. A tedy, jaké argumenty uživatelé sociálních dávek používají s cílem vykázat se navenek jako lidé, kteří si státní sociální podporu oprávněně zaslouží a proč. Při svém výzkumu jsem pokládala za důležité si všimnout jak situačních prvků inscenování vlastního já, tak situovanosti aktéra – a tedy způsobů vyvolávání a udržování určitého dojmu a plnění role (v tomto případě role zasluhujícího) v interakci na jedné straně a vliv prostředí, ve kterém se interakce odehrává, na straně druhé. Vzájemné působení těchto dvou stran, jež nemusejí vždy

sdílet konsensus ohledně definování situace (přeneseně ohledně definice žadatele jakožto zasluhujícího), zdůraznil ve svém díle Erving Goffman [Goffman 1999: 17-21; 243]. Veřejný diskurz přiživovaný mnohdy neuváženými prohlášeními politiků či jiných mediálně vlivných osob o uživatelských sociálních benefitech jako o „povalečích“, „černých pasažérech“, nečinných jednostranných příjemců zneužívajících sociální systém [Volební program ODS 2010] znásobil tlak na uživatele dávek v ohledu důslednější sebe prezentace s cílem odlišit se od pejorativně zabarveného, společensky internalizovaného modelu. Takto prosazovaný důraz na lidskou individualitu a osobní odpovědnost za vlastní život [Howe 1990: 9-11], je reflektován i na straně zaměstnanců úřadů práce a dalších, již mají rozhodovat o přidělu dávky na základě více, či méně standardizovaných (byrokratickými předpisy usměrňovaných), jinak do jisté míry subjektivních rozhodnutí. Toto nejisté prostředí, kdy klienti, ale i samotné úřednice dopředu netuší, kdo bude v nadcházející době posouzen jakožto zasluhující si nezaměstnaný, a kdo ne (a bude v důsledku vyhodnocen jako zneuživatel) [Dvořáková 2012: 16], podmiňuje takřka neustálou nutnost upevňování zasluhující identity a ujišťování jak sebe samého, tak navenek o její oprávněnosti.

4.1 Reflexe výzkumné metody

V kontextu výše nastíněného diskurzu zásluhovosti v praxi jsem přistupovala k provádění rozhovorů s komunikačními partnery; především k reflexi zvolené metody a své role v terénu. Řekla jsem, že v reakci na společensky vstřebávaný obraz užívání sociálních dávek, jenž stále více nabývá hanlivého rázu, se analogicky zvýšila potřeba jejich uživatelů vykazovat se jako zasluhující; a to nejen na úřadě, ale v kterékoliv společenské interakci na toto téma. Předpokládám tedy, že i v rámci rozhovorů výpovědi lidí reflektovaly mou přítomnost jakožto zástupce veřejného diskursu s potřebou mě o své zásluhovosti přesvědčit. Zároveň se domnívám, že z pozice neznámého člověka, který se chce obeznámit se situací a situovaností dotyčné/ho ve vztahu žadatel – úředník, jsem vytvořila prostor pro volnou sebe prezentaci informátorů, jež nebyla nikým dalším zpochybňována. Očekávám tedy, že na jedné straně by mohly být osobní aspekty zásluhovosti formulovány silněji a přesvědčivěji oproti realitě. To však považuji s ohledem na charakter získávaných dat za pozitivní i přes možnou výběrovost sdílených informací a potlačování takových, jež by mohly dobrému sebeobrazu informátora uškodit. Na druhé straně by naopak moje role mohla být vzata za

potenciálního prostředníka mezi uživatelem dávek a institucí, jež o jejich udělování rozhoduje, a v tomto kontextu sebe prezentace nejistější, ne-sebevědomější s důrazem na bídu a bezmoc. Pokud by takto mojí roli při návštěvě rozuměli, mohli by se domnívat, že pokud se přede mnou ukážou jako lidé žijící ve velké bídě a chudobě, získají v případě mé potenciální pomoci mnohem více materiálních prostředků, než kdyby se snažili nuzné podmínky živobytí zakrýt. Obě tato domnívaná rizika zkreslení dat ale nepovažuji za závažná, naopak v nich shledávám i pozitivní vliv na získávané informace. Protože jde totiž o dva způsoby sebe-prezentace, které jsou založené na zcela odlišných podstatách, byli mi komunikační partneři vystavěni o to větší potřebě svá tvrzení dostatečně racionalizovat a upřesňovat. Zároveň díky tomu, že v rámci vztahu žadatel-instituce nejsem jeho součástí, měli lidé prostor přiznat takové způsoby jednání, např. práci „na černo“ jakožto jednu z aktivit, kterými se snaží zlepšit životní podmínky, jimiž by před zástupci institucí argumentovat nemohli.

4.2 Prvky situační tvorby identity zasluhujícího – aneb Kdo si opravdu zaslouží očima žadatele

Na základě analýzy získaných dat vyplynula z rozhovorů dvě základní větší témata, která se prolínala prakticky všemi poskytnutými vyprávěními – aktivita a pasivita. Zatímco by se mohlo zdát, že tato dvě označení vedle sebe působí paradoxně, v praxi je lidé velmi silně propojovali a neváhali je mnohdy aplikovat na jedinou situaci současně. Na jedné straně bylo vidět, že jsou si informátoři velice dobře vědomi toho, že je třeba se ukázat jako aktivní, nezáhálčivá osoba; na druhé straně tento způsob sebe-prezentace nejednou zužitkovali k obhajobě takového aspektu jejich života, který lze nazvat jako pasivní stav. Jinak řečeno, například informátor, který by bez státní podpory nebyl schopen finančně pokrýt základní životní potřeby, neboť byl momentálně nezaměstnán, na svou situaci (jež může být ve veřejném diskurzu nahlížena jako zahálčivost či závislost) reagoval dřívějším usilovným hledáním práce, které však skončilo bez úspěchu. V tomto kontextu se najednou kombinace zdánlivě protichůdných pojmů aktivity a pasivity jeví jako přirozená. V případě, že se aktivní jednání v praxi nesešlo s úspěchem a informátoři nabyli dojmu, že vyčerpali všechny možnosti a sami si již nedokáží pomoci, stala se najednou přípuštěná pasivita v jejich očích legitimní. Současně tedy touto formou argumentace očistili vlastní osobu od odpovědnosti za

neaktivní aspekt života, protože ji nesou existující a jimi nezměnitelné vnější podmínky, a současně tím formulovali nárok na pomoc přicházející vně – tedy od státu.

Na základě výše nastíněné kostry dvou základních témat, skrze něž uživatelé dávek konstruovali svou identitu zasluhujícího, jsem pracovala s jejími dílčími projevy. Nejprve jsem rozebrala prvky aktivního stylu života, jako např. hledání práce, finanční gramotnost nebo migraci. Ty byly užívány v podobě zdůvodnění hluboké materiální deprivace, nouze i momentální neaktivity. Protože je však informátoři neshledaly úspěšnými k získání dávky, další strategie budování zásluhovosti vyluly na povrch – např. osobní hodnoty, zásady životního stylu a jeho organizace nebo solidarita. I přes všechny využití strategie mnozí komunikační partneři na zisk dávky nedosáhli. Jako jedna z možných příčin z dat vyplynul přílišný individualismus a nedostatečně projevovaná pokora před zástupcem instituce. Důsledkem kombinace obou způsobů jednání mohlo být zdání, že žadatel je schopen se postarat sám a nenachází se v situaci hluboké nouze; a sehrát tak roli v konečném rozhodnutí o ne/přidělení peněz.

4.2.1 Aktivita a pasivita jako symbiotický prvek zásluhovosti

Zatímco diskurz o lidech chycených v pasti závislosti na sociálních dávkách [např. UNDP 2003] prezentuje příjemce dávek jako neaktivní lidi, ze získaných rozhovorů vyplývá něco jiného. Aktivní přístup k životu se prolínal v mnoha podobách většinou rozhovorů. Ať už se jednalo o hledání práce, komunikaci s institucemi, udržování jistých zásad životního stylu, finanční hospodaření, migraci nebo vzájemnou solidaritu uvnitř komunity či příbuzenské skupiny, všechny tyto typy jednání byly informátory prezentovány jako aktivity, které mají za cíl pozvednout či jakkoliv zlepšit vlastní životní situaci osobním úsilím. Jednoduše řečeno, v mnohých případech výpovědi komunikačních partnerů nastolovaly dojem nepřetržitého sledu drobnějších či zřetelných činností, toho, co lze označit spojením „být v jednom kole“ - ať už to zahrnuje péči o potomky nebo vyřizování poplatků či nájmu. Sama o sobě ale dílčí činnost v kontextu zásluhovosti interpretována nebyla takřka vůbec, ač by se takováto individuální snaha zdála být v souladu se splněním kritérií udělení/ zasloužení dávky tak, jak je pojmají sociální politiky [např. usilovnou aktivitou; Mareš, Sirovátka 2008: 282]. Naopak jsou to právě různé kombinace vzájemných podmínek jednotlivých typů jednání, které komunikační partneři shledávali relevantními pro úspěšné dosažení

(nebo alespoň přiblížení) statusu zasluhujícího. Na náročnost vykázat se na úřadu práce takovým způsobem, aby byl člověk posouzen za důvěryhodného, toho, co si sociální dávku zaslouží, a vyhovět několika domnívaným kritériím klíčovým pro úspěšnost návštěvy úřadu, současně poukazuje i Tereza Dvořáková. Ta hovoří o tom, že „žadatelé navíc musí ... doložit, že jsou dostatečně chudí a zároveň dostatečně aktivní v hledání práce na to, aby se jím zástupci státu zabývali“ [Dvořáková 2012: 18].

Snad nejvíce paradoxní kombinací argumentů, jimiž vytvářeli komunikační partneři v průběhu rozhovoru vlastní sebe-obraz, kým vlastně jsou, co dělají, s čím to souvisí a proč, bylo pokládání aktivních a pasivních prvků životního stylu těsně vedle sebe. Pokud jsme během konverzace narazili na jakýkoliv aspekt života, jenž by mohl být zabarven v kontextu nečinnosti nebo nepružnosti, právě na tomto místě lidé použili k obhájení svého pasivního chování jednu ze svých forem aktivity. Tento způsob argumentace se přitom nejvíce projevoval ve vztahu k pobírání sociálních dávek a žádání o ně na úřadě. V situaci komunikace s institucí tudíž informátoři pocítovali nutnost ukázat, co všechno dělají nebo dělali ve svém životě pro to, aby vlastní vůlí pozvedli svou životní úroveň. Protože však jejich jednání nebylo úspěšné, přes veškeré úsilí již nyní není v jejich možnostech si pomoci sám, a proto se očekává, že na tomto místě nastoupí stát, který skrze místní instituce pomoc zprostředkuje. Pasivita zde tudíž hraje roli reakce na neúspěšnou aktivitu, a proto nemůže být brána za závažný důvod pro to, proč dávku neudělit – takto to v drtivé většině případů vnímali ti, s nimiž jsem si o jejich životě povídala.

4.2.2 Hledání práce – úspěšný zdroj zasluhující identity?

Typickým příkladem aktivního přístupu, jenž by z pohledu žadatelů o dávku měl být před oním pracovníkem či pracovníci úřadu práce úspěšný a často ho ve vztahu k zdůvodňování vlastní zásluhovosti sociálních benefitů zmiňovali, je usilovné hledání práce. Paní Františka racionalizovala svůj nárok na sociální příspěvek právě tím, že i přes mnohé osobní úsilí už úspěšné jednání v podobě zisku pracovního místa není v jejích kompetencích, a proto by měl být stát povinen podat pomocnou ruku. Na otázku, co by nejvíce ocenila ve své současné situaci v podobě pomoci, odpovídá takto: „*Snad asi všechno, já nevím. Nejvíc by mi pomohlo, kdyby nám opravdu zvedli ty sociální dávky, opravdu nemůže tu práci najít, prostě není, snaží se člověk. Ať nám*

zvednou ty peníze. (...) A byli bysme spokojeni. Anebo at' nám najdou práci potom! Ještě lepší. Já bych šla radši do tý práce jak na těch dávkách“ [Rozhovor s paní Františkou 2013]. Paní na jedné straně vysvětluje, že preferuje soběstačnost založenou na stálém příjmu ze zaměstnání před spoléháním se na cizí pomoc, na druhé straně ukazuje, že momentální odkázání se na sociální dávky nemá být čteno negativně. Současně neúspěch v jejím najití spočívá nikoliv v osobním selhání, nýbrž v nepříznivých objektivních podmínkách - nedostatku pracovních míst ve městě. To je podstatná součást argumentace člověka, který chce být zasluhujícím si nezaměstnaným, s čímž se ztotožňuje mj. i Leo Howe, podle kterého být tím, kdo si zaslouží, znamená být nevinným za svůj status nezaměstnaného, kupř. vlivem strukturálních změn [Howe 1990: 11].

Paní Františka rozvíjí vztah mezi momentální pasivní pozicí a důležitostí osobní ne-závislosti právě skrze onu nevinnost ve vztahu k důvodu, proč je odkázána na sociální dávky. Mluví jak o neúspěchu při hledání práce, tak o své dobré pracovní morálce a tom, že nezávislost na vnějších faktorech (v tomto případě na rozhodování jiných o jejích finančních příjmech v podobě podpory) pro ni ztělesňuje významný zdroj jistoty. Autonomie v rozhodování je pro ni velice důležitá:

„Ale já jsem dělala právě pod lesy tady. A slíbili, že mě vemou zpátky, ale to už by bylo za peníze jako. No ale pořád nic, prostě čekám, chodím na úřad práce se hlásit, tam mají moje číslo, a pořád nic. Teď jsem koukala, že tam mají dvě, které dělali ještě kdysi u nich, u těch lesů, tak asi jim ty dvě ženský stačí. Jinak já tam mám pěkný posudek u nich, všechno. Že neměli se mnou problém, že jsem se nehádala, že co mi dali, to jsem prostě udělala, ale taky mně to štvalo, protože jsem viděla, že to dělám zadarmo. Ale prostě musela jsem, jinak bych přišla o dávky. Bych byla strašně ráda, já bych radši tu práci jako nějaký dávky.¹

T: A teda stále to nevzdáváte a snažíte se najít nějakou práci.

F: Snažím se. Snažím se, hodně se snažím a prostě. Všude si vemou vaše číslo telefonní, my vám zavoláme, až se nám něco uvolní, a to pak čekáte, já nevím... To se ani nedočkáte, protože vám pořád nikdo nevolá. Ať pro ty ženský udělali nějakou fabriku,

---

¹ Jednalo se o povinnou veřejnou službu, v rámci které paní Františka pracovala zdarma. Souviselo to s úpravou legislativy o veřejných pracích na počátku roku 2012, kdy v případě nevykonání povinné neplacené služby mohl být nezaměstnaný vyřazen z evidence, a přijít tak o podporu. V listopadu 2012 bylo toto nařízení zrušeno, na což zareagovala i paní Františka odchodem. Zároveň zpětně vyhodnocuje zkušenost jako nepřínosnou, protože jí k získání pracovního místa stejně nepomohla.

abysme měli tu práci, abysme si prostě vydělali. Abysme opravdu nemuseli být na těch dávkách. Přece jenom je lepší, když člověk má tu práci, protože ví, že mu na ty peníze nikdo nešáhne, že jo. Takto půjdete na sociálku, dáte jeden papír později, stáhnou vám třeba dva tisíce, ale příští měsíc už vám to nevrátí, protože jste nedoložila v ten termín ten papír, ten doklad. To už se mi stalo kolikrát. Né, je to špatný, je to špatný“ [Rozhovor s paní Františkou 2013].

V případě paní Františky by se mohlo zdát, že její individualistický a aktivní přístup ke své situaci by mohl být klíčem k úspěšné interakci na úřadu práce, získání statusu zasluhující osoby v očích úřednice, a rovněž i peněz. Samo o sobě se to ale nezdá být přesvědčivé ze strany žadatelů, mezi kterými mají pracovníci úřadu vybrat ty, co si zaslouží. Snad pro jejich vyšší počet, místo výzkumu je vedeno na seznamu sociálně vyloučených lokalit, kde se vyskytuje všeobecně vysoká míra nezaměstnanosti, v konkrétních lokalitách dosahuje téměř devadesátiprocentní hranice [www.socialni-zaclenovani.cz]. Pro úředníky samotné není lehké pod tíhou odpovědnosti za – do jisté míry subjektivní rozhodnutí - vybrat, pokládají si řadu otázek ohledně toho, jaký by měl správný prototyp zasluhujícího být [Dvořáková 2012: 22], což ovšem současně hraje do karet žadatelům, kteří mohou výsledek rozhodování do jisté míry ovlivnit. Pravděpodobnost, že instituce vyhodnotí žádost kladně, se uživatelé snaží zvyšovat pomocí více praktikovaných strategií zásluhovosti současně. Proto zaměřují svou sebe-prezentaci do oblasti finančního hospodaření ve spojitosti s nouzí, které nízké příjmy nejsou schopny efektivně čelit.

4.2.3 Finanční gramotnost a solidarita jako „průkazní materiál“ chudoby

Odlišit se mezi ostatními a vzbudit při komunikaci se zástupcem instituce důvěru představují motivy toho, proč diskutovaní v těchto situacích kombinují hned několik domnívaných charakteristik zásluhovosti. Spolu s prací jakožto zástupcem aktivního přístupu se ve výpovědích současně objevovaly popisy finančního hospodaření v situaci nedostatku. Jinak řečeno, pro informátory bylo důležité vysvětlit, na jaké účely veškeré příjmy putují a že jsou smysluplně využity, nikoliv promrhány. Na jedné straně totiž takto upevňovali důvěru k jejich osobě, která není chamtivá a jednostranně závislá na přidělu peněz, nýbrž finančně gramotná; a na druhé straně tím činili situaci opravdové

nouze více důvěryhodnou (i přes jejich úsilí s penězi vyjít). Podpůrný prvek vytváření sebe-obrazu racionálního a neegoistického jedince v průběhu konverzace tvořila solidarita k dětem, pro něž jsou žadatelé schopni leccos obětovat. Tuto kombinaci pracovní aktivity, finanční gramotnosti, solidarity a „prokazatelné“ nouze ilustruje následující výpověď paní Lenky:

„Protože tady hodně lidí mladých hodně trpěj na to, protože když chtěj si uživit, nebo když tady není třeba práce nebo to, tak ještě hůř je to, protože nikdo se nepostará, ani sociálka nebo to. Prostě když nemáš třeba pračku nebo to, jo, a jste samoživitelka, tak řeknou ne, nemáte nárok, protože vy máte dost peníze na to, abyste si koupila. Já říkám jo, ale když zaplatím nájem, elektriku, všechno, jo, tak co mě zůstává? 5000 to životní minimum, to je na celej měsíc, když můžete kupovat boty, kraťasy, když je teplo, chcete jít s nima třeba do sauny, nevím kam, na koupaliště, tak jim musíte kupovat pití, všechno. To jsou taky peníze. A v dnešní době jde ještě všechno nahoru, tak je to všechno drahý. Nám sundali sociálku, mateřskou, co jsem správně měli brát do 4 let, ale nám sundali 2000 jen kvůli tomu, že už nemáme nárok na tu mateřskou“ [Rozhovor s paní Lenkou 2013].

Paní Lenka vysvětluje, že i přes důsledné hospodaření a rozdělování příjmu na plnění poplatků není možné již vyšetřit dostatečný obnos na další důležité věci, jako jsou potřeby pro děti nebo jídlo. Nejvíce jí však trápí fakt, že strádají její ratolesti, což vnímá jako závažný problém, jenž by měl být pochopen i ze strany zástupce sociálního státu na místním úřadu. Doslova zoufalství z neporozumění životní situace, jež významně doléhá na nevinné děti, číší z výpovědi paní Františky, která mj. dodala, že nejednou byla nucena nechat děti doma namísto toho, poslat je do školy, protože jednoduše neměla na svačiny:

„Kdyby nám aspoň ta vláda přidala něco, oni nám spíš uberou. Ted' co tam mají, v tý vládě, patří jim to, dobře jim tak, ať je pozavíraj všechny. Protože nám to berou a my tady chcípáme. My tady jíme za 1000 korun, já mám úplně prázdnou ledničku, já prostě nemám nic, protože prostě na to není. To co zaberete, tak to položíte. Je to těžký no. (...) Já kolikrát přemejšlím, že opravdu si vezmu... já to říkám tak jak to je... člověku občas přeskočí a říkám, já sežeru prášky, a bude po mně protože... abych já se tady na to dívala, jak moje děti musí trpět... A támhle ve vládě si žijí jako prasata, to

né. Kolikrát já si takhle sednu a brečím, a kluci přijdou a říkají, mami co ti je? To je šílený, šílený, kdyby nám aspoň přidali. Ale oni na nás kašlou, oni nám spíš ještě berou. Táhle dostanu 610 korun přídavek na dítě, ale za to mu koupím jenom boty. To ani ty pořádný boty mu nekoupím“ [Rozhovor s paní Františkou 2013].

Nejen paní Lenka a Františka, ale mnozí další tedy pociťovali potřebu ukázat, že jsou snaživí a zároveň dostatečně chudí na to, aby dávku dostali. Proč je však předvést dostatečnou míru materiální deprivace při ucházení se o status zasluhující/ho pro lidi tak důležité? Představuje to úspěšný nástroj při komunikaci s institucemi? Všeobecně je sociální politika vnímána jako pomocná ruka v situaci takové míry nouze a chudoby, která je natolik vysoká a bezútěšná, že již není v kompetencích člověka si pomoci sám. Proto by měl nastoupit stát jako zcela poslední varianta záchrany. Někteří z mých informátorů nacházeli zářný příklad uspokojující sociální politiky v zahraničí, nejčastěji v Anglii. Paní Lenka srovnala zkušenost ze života v zahraničí s Českou republikou v ohledu státní sociální pomoci rozhodně ve prospěch anglického systému:

„No nejlíp bylo v Anglii, protože v Anglii hodně pomáhaj než tady, protože jako jak to říct, když nemáte na ten pronájem, oni pomůžou i ten pronájem zaplatit jo, a i peníze dávaj. Na výživu, dávaj, i když jsou malinký miminka, jo, tak dávají lístky, jo, a můžete si kdykoliv cokoliv vzít. Právě tady to není výhoda, protože tady je to ještě horší, jo, a když si jdete vyřídit na bydlení, tak řeknou „vy máte dost peníze na to“, jo, prostě abyste si uživila, no a co potom dál. Vy zaplatíte a jste čistá, nemáte nic“ [Rozhovor s paní Lenkou 2013].

Mladá maminka tří dětí přičítá plusové body sociálnímu systému v Anglii pravděpodobně proto, že jej hodnotí jako štedřejší, solidárnější k lidem ocitajícím se v nuzné životní situaci, kterou dokážou lidsky pochopit, na rozdíl od českých podmínek. Nouze v tomto případě platí za úspěšný nástroj zasluhujícího statusu, což se projevilo v nejednom z mých rozhovorů. Snad proto je i přes neúspěšnost v českém prostředí lidmi používán a srovnáním se zahraniční zkušeností obhajován.

Zde je namístě krátce uvést některé aspekty systému vyplácení dávek ve Velké Británii a Severním Irsku a ukázat, že větší míra oné štedrosti oproti České republice je

opravdu jen dojmem, který je formován právě odlišností systému vyplácení dávek. K tomuto účelu budu čerpat z poznatků Lea Howeho (1990).

4.2.3.1 Zkušenost se „štědrým“ sociálním systémem v Anglii – srovnání s Českou republikou

Jak jsem uvedla v předchozím odstavci, pozitivní zkušenost některých mých informátorů s anglickou sociální politikou v praxi je založena na odlišném charakteru systému vyplácení peněz oproti České republice. Zaprvé je důležité říci, že základní sociální dávky vztahující se kupř. k nákladům na bydlení (tzv. „Income Support“) jsou oproti české sociální praxi udělovány týdně, což pro lidi nacházející se v tísnivé finanční a materiální situaci znamená snadnější hospodaření a také dojem většího získávaného obnosu peněz. To si mj. pochvalovaly paní Cecilie s Danou nebo pan Miloslav, který se k sociální pomoci dostal velice kuriózním způsobem:

„Tam je to jednodušší, že se bere tejdně, a to taky hodně pomůže“ [Rozhovor s paní Cecilíí a Danou 2013]

„T: Vy jste tam bydleli kde? M: V Derby jsem bydlel. T: Jako to byl taky nějaký byt? M: Ne, já jsem (...) já jsem to udělal chytře, jo, když jsem tam byl. T: No, to by mě zajímalo. M: Já jsem (...) to udělal tak, že jsem na sebe zavolal policajty, ne, a že nemám kde bejt, ne, tak mi museli jako (...) dát azyl. (...) JAKO, protože není tam azyl, ale jako že mi dali azyl, že mi jako platili to, (...), jako snídani, jídlo, všeho, a = T: = I to ubytování? M: No, pak jsem měl jednu sociálku, která mi dávala výpomoc každé tejden, ne, peníze, než jsem si vyřídil svoje peníze“ [Rozhovor s panem Miloslavem 2013].

Mimo základní podporu příjmů existují v Anglii dále tzv. dodatečné dávky a tzv. samostatné, jednorázové výplaty dávek (Single Payments; volně přeloženo), skrze které lze zažádat např. o peníze na nábytek nebo potřeby pro děti. Je však třeba zdůraznit, že ačkoliv jsou podmínky pro vyplácení těchto dodatečných benefitů legislativně rámcovány kupř. stanovenou výší celkových příjmů, stále zde existuje relativně široký prostor pro rozhodování o dílčích případech na lokální úrovni. Howe zmiňuje, že na

základě doporučujících dokumentů je povinností anglických úředníků poskytnout veškeré dostupné informace ohledně možností žádání o dávky, dále zdvořilost, aktivní přístup ke každému případu zvláště a zajištění finančního pokrytí všech zjištěných případů nouze [Howe 1990: 110]. V praxi dochází ale k přenesení onoho břemena rozhodnutí o dávce na stranu žadatele právě vlivem relativně širokého prostoru pro rozhodování uvnitř legislativního rámce. Je to právě uchazeč o dávku, jenž musí přesvědčit personál o tom, že by ji měl dostat, případně na co.

V případě žádání o zmíněné jednorázové výplaty určené k mimořádným výdajům, jako např. vybavení bytu nebo dětské postýlky, se na úřadě odehrával vždy obdobný scénář, jak vyplývá z Howeho výzkumu: žadatel představil svou nuznou situaci, vyslovil požadavek a na ten mu bylo odpovězeno. Přestože ve většině případů bylo takovýmto dílčím žádostem vyhověno, což lze označit v očích žadatelů za pozitivní aspekt sociální pomoci, nebo také v případě českých migrantů štědrostí, současně to s sebou nese negativní rys v oblastech, kam již žadatelé nedohlédnou. Howe kritizuje absenci výměny informací ze strany úřadů, které ač jsou povinni komplexně podchycovat chudobnou situaci žadatele a radit jim v ohledu dalších možných požadovaných položek, vyhoví vždy a pouze jen konkrétní věci. Pokud si člověk požádá o finanční pomoc na dětskou postýlku, dostane na ni (byť obvykle nejnižší možnou částku odpovídající nejlevnějšímu materiálu), není mu však již doporučeno si dále zažádat např. o peníze na ložní prádlo, dětské krmení nebo oblečení, ač by na ně měl nárok.

Ona úspěšnost v získávání financí na základě konkrétní žádosti je tudíž v pozadí kompenzována neinformovaností žadatelů, na které instituce jak „ušetří“, tak personál tímto způsobem vyvažuje svá subjektivně ovlivněná rozhodnutí ohledně uchazečů o dávky a možná pochybení. Informovanost v tomto vztahu žadatel-úředník hraje roli nástroje mocenské převahy, kterou v ruce třímají právě zástupci instituce, již určují, kdo bude a kdo nebude označen za zasluhujícího (Howe to nazývá akt klasifikace), a kterým je nutno se v těchto pojmech prokazovat [c. d.: 112]. Obdobná praxe lze přitom pozorovat i na českých úřadech. Howe tím odkazuje na nerovný vztah dvou střetávajících skupin, kdy jedna skrze onen mocenský nástroj upevňuje své nadřazené postavení nad druhou, jež obdobnými prostředky nedisponuje, a proto se ocitá v submisivním postavení; ilustruje tak *established - outsiders* teorii Norberta Eliase (1994). Posilování informovanosti jakožto formy dominance nad žadateli je navíc

podporováno netransparentností přidělování dávek. Vzhledem k náročnosti výpočtu výše dávky a frekvence, s jakou se potřebné údaje mění, by za normálních okolností ani pro samotnou úřednici nebylo jednoduché výši dávky spočítat. Žadatel je oproti ní znevýhodněn tím, že nemusí mít přístup k adekvátním nástrojům či automatickým kalkulačkám pro výpočet dávky; a nárokovat si ji tak na úřadě podstatně hůře. Co je důsledkem nedostatečné informovanosti, jakými dalšími způsoby se příjemci sociálních dávek vypořádávají s pozicí „outsidera“ a které jednání je ze zkušenosti zpovídáných klíčem k úspěchu či neúspěchu, bude obsahem následujících řádků.

4.2.4 „Neházejte nás do jednoho pytle“ – osobní zásady a životní řád jako zdroje odlišení se mezi nezasluhujícími

Na základě výše diskutovaného vztahu uchazeče o dávku a personálu úřadu práce lze tvrdit, že žadatel, kterému z různých důvodů chybí plné povědomí o možnostech sociálních příspěvků, se může ve spleti všelijakých informací orientovat podle velmi omezeného množství záchytných bodů. Jeden z nich je jednoduše případ z okolí, někdo ze známých či příbuzných, kteří byli na úřadě úspěšní a sociální podporu obdrželi. Na základě toho se mnozí srovnávají a vyhodnocují vlastní potenciální možnosti. Pokud dle určitého faktoru usoudí, že by měli být zařazeni mezi zasluhující, a v interakci s pracovníci úřadu jsou odmítnuti, produkuje tento zavádějící referenční příklad pocitu křivdy či nespravedlnosti ze strany státu. Jak je možné, že někteří dostanou dávku a jiní ne, ačkoliv jsou na tom finančně hůře/ vynakládají nižší úsilí, aby svou krizovou životní situaci pozvedli atd.?

Takové otázky si pokládali mnozí z těch, kteří rozhodnutí o neudělení dávky nahlíželi jako nespravedlivé, a přirozeně argumentovali dalšími fakty podporujícími jejich zasluhující status. Nyní se již materiální deprivace či hledání práce jevíly ze zkušenosti jako nedostatečné. Z hlediska těch, se kterými jsem prováděla rozhovor, bylo vnímáno jako potřebné více posílit důvěryhodnost vlastního zasluhujícího statusu v kontrastu se střetáváním opačné identity na veřejnosti. Způsob, jaký dotyční volili, odkazoval k odlišení vlastní osobnosti mezi ostatními uživateli dávek; především k odlišení se od těch konkrétních případů, se kterými se srovnávali a považovali je za neoprávněně finančně „obdarované“. Jako problematické v důsledku vnímali mnozí ze

zповіданих природно тзв. хаєні до єдного пыле; а теды доєм посудованї вшех жадателю на закладє єднотных крїтерїї, ктерє незохлєднує спєчїфїккє роздїлы зєймєна в повазє особностї, жївотнїм стылу а єго органїзованостї. Панї Анна а панї Сєцїлїє сє в томто незавїслє на собє шодлы, аť уж сє єднало о комунїкачї прї жаданї о давку, так о комунїкачї внє напř. сє замєстнаватєлї:

„Tady se to vřbec nemění, že by to šlo třeba k lepšímu. Já se ani nedivím z jedny strany. Různý lidi se chovaj úplně jinak, že jo, ty druhý se chovaj třeba slušně, jiní jsou nevychovaný, tak se řekne oni jsou taky nevychovaní, dávají to do jednoho pytle, je to pravda. Já se ani nedivím že jsou třeba někteří lidi takový. Ale taky by mohli poznat, že ty lidi jsou jiný, že nejsou všichni stejní“ [Rozhovor s paní Annou 2013];

„Tady není fakt nic, vřbec prostě, práci tady jen tak neseženete, a to můžete být i vyučený. Jakmile to je cigán, tak nemá nárok na nic. T: Hm. Myslíte, že je to v tomhle, problém? C: Hm, je. Oni prostě házou všechny cigany do jednoho pytle, takhle to řeknu. Ale (...)není každy stejní. Třeba ty mladý chtěj nějak žít, ale nemate šanci prostě. D: Tady to prostě stojí úplně za prd. Teďkon s těma penězma“ [Rozhovor s paní Cecilií a Danou 2013].

Obě dámy sє vє svých výповєдїчїх odkazovaly v ohledu nálepкованї жадателю о давкы кє зпůsobům chovanї а расовєму подтекту, ктерє spolu úzce souvisї. Крїтїкы подлє нїх є прєдєвšїм факт, že жїм анї нєнї поскутнута šance sє протї томuto прїстupu к Romům vymezit tím, že ukážї svє silné а chvályhodné vlastnosti osobnosti. Zůstávají však vє svých vyjádřenїch ohledně paušalizovanї stigmatizujících прїvlastků на обєcné úrovni а zároveň neukazují, v čєm sє ony samy odlišují. Zato panї Barbora мєла jasno v том, ктерї лїдє sї давкы nezaslouží, protože nejsou schopni s nimi vhodně naložit а promrhávají je на automatech nebo v hospodě. Nechala sє slyšet, že takovým by peníze dávala на lístky, neboť jakmile nastane „výplatní den“, poberou давкы а automaty jsou rázem narvané. Potom však chodї vybїrat popelnice, aby мєly дєтї co do úst [Rozhovor s panї Barborou 2013]. Pan Gustav нєктерє problematické прїпady charakterizoval obdobně:

„To je snad všude. To někomu pomůžou s těma příspěvkama, někomu ne, protože tyhle hrajou automaty, tydle támhle chlastaj, tydle dělaj támdlecko, tamty

támhlecto (...) se nemaj za co divit, když nedostanou příspěvky nebo todle. To je takový těžký. T: Takže si třeba myslíte, že je to tím, že třeba vidí člověka, ví, že hraje ... G: Určitě, no. To furt dělaj tyhle ty automaty s těmahle lidma, jenže většinou nemaj peníze, nemaj co jíst, a dělaj automaty“ [Rozhovor s panem Gustavem 2013].

V obou výpovědích se zřetelně odrážejí stereotypní představy o Romech jakožto nepřizpůsobivých, zneužívajících dávky a závislých, jež vykrytalizovaly v české společnosti v průběhu několika desítek let. Na tomto místě ale dochází k zajímavému přesunu vztahové konfigurace *established-outsiders* ze vztahu instituce-žadatel na vztah zasluhující žadatel-nezasluhující žadatel, v případě mého výzkumu mezi nezaměstnané Romy. Paní Cecilie s Annou ilustrují svou pozici bezmocných outsiderů v rámci prvně zmiňovaného vztahu, kdy jsou nálepky použity proti nim jakožto všem žadatelům, paní Barbora s panem Gustavem se ocitají v druhé konfiguraci vztahů, kde nyní třímají onen mocenský nástroj, kterým je zde právě nálepka a její udělování. Status zasluhujícího budují a upevňují skrze kritizování životního stylu druhých jakožto lidsky podřadného, zhýralého, nevychovaného a nezasluhujícího si pozornost, natožpak dávku, což jsou efekty pozice etablovaného vůči „těm druhým“, jak o nich píše Elias [1994: 21]. O tom, že je tato strategie opravdu nástrojem mocenské převahy (a kontextuálně nástrojem konstrukce zasluhující identity), svědčí fakt, že ve skutečnosti jsou obě strany na tom materiálně na obdobné úrovni. To se mi mimoděk potvrdilo v průběhu provádění rozhovorů, kdy tyto interpretace „těch druhých“ použily nezávisle na sobě, avšak vůči sobě dvě příbuzensky spřízněné strany – jedna druhou vzájemně označila za submisivní, bez jakéhokoliv řádu a hodnot, za niž se stydí, protože se neumí chovat. Specificky mezi Romy k takovéto konfiguraci interpretovaných vztahů nejednou docházelo v kontextu starousedlík – čerstvě přistěhovaný, kdy prvně jmenovaný platil za etablovaného a přistěhovalec za nevychovanou lůzu. Následující příspěvek od pana Oldřicha, který hovořil o části maloměsta (pracovně nazvaného Doubov), kde nyní žijí nestálí, cirkulující obyvatelé, nastíněné vztahy ilustruje:

„A jinak, když jdeš do Doubova, tak to je největší kopec. A tam je to ještě horší. Cigáni. Co sou tady v Doubově jako horní Doubov. A tam je to ještě horší. Tam máš chaty. Na kopci, tam máš chaty. Tam prakticky... Jenom jeden je barák, jinak je tam normálně jako že chaty. Takový dřevěný, víš co. A prostě, tam tudy když procházím nebo projíždím, respektive projíždím s kámošem autem, tak hlavu dávám dolu. Jenom ale

kvůli tomu – já se nestydím jako že sem cigán, jo, ostatně já sem na sebe pyšnej, jo, že sem Romák, ale... Já se stydím za ně, že dělaj ostudu mě, rozumíš. Poněvadž oni nejsou takový... tací lidi... Takový cigáni, který se chovaj normálně. Oni hulákaj. Jak indiáni sou. Řeknu to otevřeně – sou indiáni. Třebas... když koukáš na televizi, jako ty kovboji. Jako ty kovbojský filmy, tak to je ten typ lidí co oni. Tak pokaždé, když projíždíme s kámošem autem, tak hlavu dávám dolu. T: A jak se tam dostali? O: Tam jako bydlej od mala. Oni bydleli někde v horním Doubově, potom chtěli bydlet někde jako za a tam si našli, tam si postavili chaty. T: A s nima se tady jako setkáváte? R: Jo jako občas. Protože tady maj vždycky známý a rodiny tady maj, tak semka choděj. Ale já nemůžu nic říct, já s nima vycházím – já skoro vycházím se všema“ [Rozhovor s panem Oldřichem 2013].

Paní Barbora o Doubově oproti sousednímu městu, kde sama bydlí a kde se nacházejí „dobří Romové“, mluvila negativně; do Doubova přicházejí „cigani zo Slovenska“, kteří dělají ostudu dobrým Romům, někteří jsou dokonce „jako opice“ [Rozhovor s paní Barborou 2013].

Kromě vymezování se vůči těm, co si nezaslouží, skrze udělování pejorativních charakteristik se nejedni zpovídání lidé zmínili o svých osobních kvalitách a zásadách, které zřejmě stojí za pozdvihnutí. Jednou z nich byla několikrát zmiňovaná schopnost rozlišit lidi, se kterými přicházejí do kontaktu, na základě důvěry k nim. Není překvapením, že se mezi nimi nenacházejí lidé výše opovrhovaní. Pan Gustav společně se svou sestrou vysvětlovali nynější situaci v domě, jenž je ve vlastnictví rodiny. Vzpomínali na babičku, která udávala rytmus a řád v domě, dbala na pořádek a udržování obydlí v čistém stavu. Když ale zemřela, došlo k neshodám ohledně řádu v domě, sourozenci jejich otce začali do domu vodit nájemníky, cizí lidi, což Gustavově rodině bylo nepříjemné jak z hlediska nepořádku, tak z hlediska nedůvěry a strachu z bezpečnosti. Proto do svého patra tyto lidi nikdy vůbec nepouští [Rozhovor s panem Gustavem 2013]. Dle Abu Ghoshe [2008] představují nejen tyto konkrétní zásady organizace životního stylu, jakým je mj. i umístění koule zvenku na dveře, aby nemohl do domu proudit kdokoliv, navíc bez přezouvání [c. d.: 62], ale i opovrhování hraním automatů nebo odmítání homogenity Romů strategií vymaňování z toho, co je nazýváno cikanstvím; a současně přibližování se identitě společensky přijímané – romské. To, jak Abu Ghosh komplexně rozebírá skrze celou práci, je velice obtížné; reálnější vizí je

alespoň získání identity „slušného Roma“, který je nositelem všech pozitivních vlastností obdobně, jak je vnímán zasluhující nezaměstnaný. Paní Františka výše diskutovanou oblast strategií konstruování záslužnosti ilustruje velice expresivním vyjádřením o sousední romské rodině a nastoluje opět pocity nespravedlnosti ze strany úřadu:

„Ano, protože jak Vám říkaj, voni tam jdou, voni zabřečí, normálně brečej, že nemaj dětem dát co jíst, že musej jíst z popelnice a voni jim to daj jako, jo. To je na hlavu snad padlý, ne tady to, to není snad normální, no u mě teda ne. (...) Aby to dali dětem, voni opravdu nemaj, jo, ty děti. Koukám jim věčně (nesroz.) placky, a to by se mi hnusilo. (...) jako popelnici, to máte každej den, choděj s těma děckama, co vytáhnou, to jim daj do ruky, jo. (...) TAKOVÝM AŤ TY PENÍZE NEDÁVAJ A.. V JAKYM ŽIJOU PROSTŘEDÍ, AŤ JE DAJ DO ÚSTAVU, tam se budou mít líp. Takhlenc to beru já, protože jako, (...) a takový pěkný děti tam maj, jestli jste je viděla, i ty takový malinký (...) No, to je hrozný, co voni to, voni chlastají a všechno, špínu tam mají. To ani není taková špína tadyhle venku tady, tady si ukliděj před barákem. Těm nechají stůl zavšivavený špínou, jo. Tak takový maj nárok, jo, takový bych poslala zpátky na Slovensko. (...) Jako já jsem taky cikánka, ale takovýhle lidi já neuznávám, jo, neuznávám takovýhle lidi. Když žijete z huby do huby, z dluhu do dluhu, jo, a když opravdu ty peníze potřebujete a jdete tam, tak je prostě nedostanete. Oni tam přijdou, zabřečej, a ty peníze hned maj na ruce, jo. A to taky není férový, to není.“

Paní Františka ve svém příspěvku vlastně shrnuje veškeré možné taktiky konstrukce zasluhující identity, přičemž se ve skutečnosti všechny z nich setkaly v jejím případě s neúspěchem. Ať už se jednalo o hospodaření s penězi, prokazatelnou nouzi, péči o děti a solidaritu, „ohánění se“ po živobytí a soběstačnost (půjčky a důsledné dluhy), tak osobní důstojnost (dále v rozhovoru říká, že by raději vyžila za 300 Kč, než by na úřadě brečela), ani jedna z nich, ani kombinace všech při interakci s personálem úřadu nebyla úspěšná, ač v prezentaci se mnou jakožto komunikačním protějškem možná ano. V následující kapitole se pokusím ukázat, v čem by neúspěch paní při vyjednávání na úřadě o dávku, potažmo při vyjednávání vlastní zásluhovosti mohl tkvět.

4.2.5 Asertivita × pokora jako zdroje zásluhovosti

Přístup paní Františky k celé situaci na úřadě ilustruje střet dvou opačných charakterů a způsobů sebe-prezentace na úřadě, z nichž jeden zaznamenal kladnou reakci ze strany instituce, druhý nikoliv. Z popisu situace lze usoudit, že možná právě posledně zmíněná důstojnost a hrdost mohou být problematickými položkami, že právě submisivnost a pokora druhých je klíčem k úspěchu – vydání dávky. Leo Howe zmiňuje tři základní prototypy nezasluhujícího, mezi nimiž jeden představuje sebevědomého člověka se znalostmi ohledně možností vydávání dávek, který si nárokuje dávku, na niž má ze zákona právo, ačkoliv není vzhledem k jeho situaci nezbytná [Howe 1990: 108]. Asertivní žadatelé mohou být častokrát nahlíženi a priori negativně, a to hned z několika důvodů. Zaprvé, sebevědomě vystupující osoby, navíc dobře informovány o podmínkách vyplácení sociálních dávek, vyvolávají pocit samostatnosti a soběstačnosti; konsekventně dojem dostatečné individuální schopnosti vyřešit své obtíže chudoby či materiálního nedostatku sami bez nutnosti finančního zásahu od státu. Jednoduše řečeno nepůsobí dostatečně uboze či nuzně na to, aby pracovnice úřadu přesvědčily o tom, že na tom nejsou o nic lépe než ostatní. Paní Františka je zjevně pyšná na svou důstojnost a životní zásady, za jejichž hranici by nikdy nevstoupila. Na rozdíl od srovnávané rodiny má svou hrdost, a ačkoliv by mohla vyzkoušet obdobnou taktiku chování při interakci s úředníky, která by třeba zapůsobila více, z čistého respektování osobních hodnot se jí toto chování přičí. Naopak svůj přístup vyzdvihla a považovala za hodné ocenění na rozdíl od *těch druhých*. Takové aspekty žadatele by měly být podle ní brány v potaz, pokud z hlediska materiální deprivace jsou všichni zájemci o sociální dávky na obdobné úrovni. Realita a praxe je ale jiná a nejen ona na ni narazila.

Druhým důvodem vnímaného znevýhodňování sebe-prosazujících uchazečů o podporu se na základě výše diskutovaného zdá být neochota plně přijmout roli outsidera - toho, co ve vztahu žadatel-instituce stojí vně v mizivé šanci stát se rovnocenným partnerem v komunikaci, protože na to nemá prostředky ani pravomoci; ty vlastní instituce, jež provádí soudy nad každým případem specificky. Pokud se ještě vrátíme ke zkušenostem se životem v Anglii, v českých krajinách zdejší pracovníci úřadu (vyjma mimořádné okamžité pomoci) nevlastní způsob, jak vyrovnávat možná pochybení při udělení dávky poskytováním oněch samostatných, ačkoliv častých, relativně drobných výplat krátkodobějšího charakteru jako na anglickém úřadě. Zde proto přistupují ke

každému velice kriticky a spíše odmítavě, snad proto, že nechtějí svým možným pochybením rozdělovat peníze těm „nesprávným“. Proto – jak je z příkladu paní Františky zřejmé – někteří žadatelé vyvinuli relativně úspěšnou metodu vzbuzování vlastní důvěryhodnosti skrze citové naléhání a extrémní podružnost. Základem této taktiky je přijít, ukázat se jako nejubožejší a nejnuznější člověk bez peněz pro sebe a své děti; zřetelně projevit uvědomění si tohoto faktu a pokorně vyjadřovat vděčnost za jakýkoliv druh slitování ze strany instituce.

Z rozhovorů mj. ale vyplynulo, že existuje ještě prostřední cesta k úspěšné komunikaci, lidsky důstojnější, a to za pomoci prostředníka, který se – na rozdíl od žadatele – v konfrontaci s institucí neocitá v submisivním postavení. Paní Dana našla zprostředkovanou pomoc v sociální poradkyni, díky níž byla dávka úspěšně vyřízena:

„Jednou jsem šla, že si jdu vyřídit jednorázovku (...) co to bylo – na nájem – ,Nemáte nárok.‘ ,Nemám nárok, dobře, nashledanou. Já sem přijdu druhý den s paní poradkyní.‘ K nám chodila ze Sokolova jedna paní, tu neznáte. (...) Tak já říkám, tak dobrý, tak nic, já přijdu s paní poradkyní, tak uvidíme. A už jsem se s nima nebavila, zavřela jsem dveře a šla jsem pryč. Volám jí hned z domova, ona mi řekla: ,No byla jste si vyřídit tu jednorázovku?‘ Já říkám, že byla, ale nemám na to nárok. ,Tak já přijdu ráno a půjdem tam spolu.‘ Zakleपालy jsme. ,Máte jít do tý ... k vedoucí.‘ Ona už papír připravenej! Já říkám, to není možný! Říkám, že jsem tady šla včera sama, tak jste mi nic nedala, a teď mi dáváte papír, že je to vyřízený jako. Tak proč jste mi to nedala? Ani slovo mi neřekla, ani slovo. Já jsem se už nebavila... to nemá cenu (odevzdaný a zklamaný hlas). To je jasný, proč“ [Rozhovor s paní Cecilií a Danou 2013].

Ačkoliv prostředníka nelze přirozeně považovat za způsob dosahování identity zasluhujícího, lze ho nahlížet jako člověka tuto identitu legitimizujícího. Na jedné straně je detailně obeznámen se situací žadatele a chápe ji, na druhé straně v interakci s úředníkem snáze dosvědčí potřebnost dávky díky své ne-submisivní roli. Jako informovaná osoba, která se nepotřebuje vykazovat v kontextu zásluhovosti mocnější instituci a stojí mimo vztah žadatel-instituce, pak může vyjednat vyplacení peněz o to efektivněji.

4.3 Konstrukce identity zasluhujícího - shrnutí závěrů

Závěrem lze říci, že prakticky všichni z mých komunikačních partnerů v průběhu rozhovoru využívali k argumentaci vlastní zásluhovosti takových prvků situační tvorby, ve kterých se silně odrážely vesměs pejorativně zabarvené společenské tlaky a všeobecně internalizované postoje k uživatelům sociálních dávek, proti nimž se dotyční zpovídání vymezovali. Využívali k tomu obecně aktivní přístup ke zlepšení své situace, ať už pomocí hledání práce, rozumného finančního hospodaření, nesobeckosti a solidarity kupř. k dětem, pro něž jsou schopni obětovat nejen finanční prostředky, ale i odloučení z důvodu migrace za prací. Dále pak skrze platební schopnost demonstrovali smysluplné využití příjmů a zároveň i přes tuto finanční gramotnost nedostačující finanční zdroje, a tudíž reálnou materiální deprivaci. Jelikož ani na základě kombinace všech těchto domnívaných aspektů zasluhujícího si člověka nebyli v jednání s úřadem úspěšní, začali se odkazovat k osobním hodnotám a zásadám. Ty je měly od těch, co si nezaslouží, odlišit v tom, že dokážou být kulturně žijícími a organizovanými lidmi se smyslem pro řád a důstojnost života. Nakonec však i přes všechny tyto charakteristiky zásluhovosti, které v podstatě analogicky vyvracejí stigmatizující nálepky o lidech pobírajících státní sociální podporu, jako např. závislost, nepřizpůsobivost, zahálčivost a neřád, se v praxi nesetkaly s úspěchem. Neúspěch tudíž částečně spočívá v přílišném individualismu a soběstačnosti, a částečně v neochotě být ponížen mocnější institucí a tuto submisivnost naplno projevit. Právě v kombinaci nuznosti a lidské podřadnosti pravděpodobně tkví podstata jednoho z klíčů k neoblomným dveřím dominantní instituce.

5 Závěr

Cílem této práce bylo charakterizovat situační tvorbu identity zasluhujícího u příjemců sociálních dávek. A tedy, jakými způsoby se dotyční vypořádávají s připisovanou charakteristikou zásluhovosti, na jejímž základě jsou posuzováni při vyplácení sociálních dávek. Zdali jejich strategie odpovídají představám úřednic o zasluhujícím si nezaměstnaném, a stávají se tudíž úspěšnými při žádostech o podporu. Pokud ne, v čem základně spočívají neúspěšné metody konstrukce identity zasluhujícího.

V teoretické části jsem představila kontext konceptu zásluhovosti z několika hledisek. Zaprvé jsem ukázala, že status sociálních dávek a jejich příjemců v současné společnosti formují spletité jevy, z nichž některé podtrhávají negativní zabarvení sociální pomoci. Zaprvé jde o relikty užívání konceptů *underclass* či kultury chudoby. Ty se vztahují především k situaci nezaměstnaných za doby komunismu a postkomunistické transformace. *Underclass* zastupovala skupinu nejchudších nezaměstnaných, již byli nahlíženi jako lidé stojící vně společnosti, nikoliv na její spodní příčce [např. Stewart 2002: 3]. Protože se o lidech postižených tou nejhlubší chudobou hovořilo jako o nedotknutelných, uzamčených v této situaci bez možnosti návratu do mainstreamové společnosti [Ladányi, Szelényi 2003: 8], začalo se v souvislosti s domnívanou homogenitou této skupiny lidí používat označení kultura chudoby – tedy způsob, jakým se chudí naučili v chudobě žít a vypořádávat se s ní. Někteří teoretici tudíž příčinu nepolepšitelnosti *underclass* spatřovali právě v připisované kultuře [např. Lewis 1961 in Ladányi, Szelényi 2003: 8], což později mělo za následek tzv. obviňování chudých za to, že si za svou mnohonásobnou deprivaci mohou sami. Právě kritika těchto označení za to, že zvýrazňují homogenitu nezaměstnaných chudých (což mj. produkuje nálepkování a kumulaci dalších pejorativ, potažmo *rasizování underclass* [Stewart 2002: 3]) spočívá v nahlížení chudých jako proměnlivé a diversifikované skupině lidí, a ukazuje tak řadu stigmatizujících označení (včetně zásluhovosti), jimž chudí musí vlivem kumulace nálepek čelit.

Druhým silným faktorem, jenž se promítá do vykazování zásluhovosti příjemci dávek, je individualismus. Jak Howe (1990), tak kupř. Fraserová s Gordonovou (1994) skrze tento koncept ilustrují proměnu v hodnocení lidských (ať už úspěšných, či neúspěšných) rozhodnutí na základě osobní ne/schopnosti. Dle individualistického přístupu vystupuje každý člověk sám za sebe a své jednání a je takto i hodnocen okolím. To souvisí s tzv. *akty klasifikace* [Howe 1990: 3], kdy v situaci žádání o sociální dávku je zde úředník, jenž vynáší soudy nad žadateli a označí je buďto zasluhujícími si dávku, nebo nezasluhujícími. Personál úřadu tedy na jedné straně nahlíží na příjemce dávek jako na člověka, který jej přichází přesvědčit o osobních charakteristikách, jež statusu zasluhujícího odpovídají [využívá situačních prvků a své vlastní situovanosti; Goffman 1990]. Na druhé straně takto uplatňuje svou mocenskou nadřazenost pomocí nástroje zásluhovosti, jemuž se musí žadatel přizpůsobovat. Jedná se tedy o střetávání dvou

mocensky odlišných skupin – *outsiderů*, jimž chybí prostředky se pozici *etablovaným* vyrovnat, a proto se se submisivní pozicí musejí různými metodami vypořádávat [Elias 1994].

Právě toto vyjednávání identity v situaci žádosti o dávku a její interpretace samotnými žadateli se pro mě stalo klíčovým při hledání odpovědí na výzkumné otázky. Vzhledem k tomu, že ve veřejném diskursu se příjemce sociálních dávek a priori nahlíží jako neaktivní, zahálčivý zneuživatel anomického stylu života bez řádu a pracovních návyků [kupř. Howe 1990: 1; UNDP 2003; Volební program ODS 2010], očekává se (nejen na úradě), že žadatel, který chce být vyhodnocen opačně – jako zasluhující ne-zneuživatel – se úměrně bude proti internalizovaným atributům nezasluhujícího vymezovat. Navíc, ony přívlastky, posilované v souvislosti s Romy, znamenají pro samotné romské žadatele o to vyšší nezbytnost představy o romské identitě překračovat; Abu Ghosh či Tereza Dvořáková je nazývají unikání cikánství [Abu Ghosh 2008: 5, 6, 77; Dvořáková 2009: 33].

Základním motivem strategií žadatelů bylo tudíž odlišit se mezi ostatními a identity zasluhujícího takto dostat. Reflektující nerovné mocenské pozice jak vztahu úředník-žadatel, tak domnívané identity zasluhujícího vs. ostatní nezasluhující argumentovali i mí informátoři při jejich sebe-prezentaci v průběhu rozhovoru. Zaprvé, představy o ideálním uživateli sociálních dávek (které jsem výše přiblížila) se ve formulacích mých komunikačních partnerů zásadně promítly. Cílem jejich argumentace bylo demonstrovat víceméně nepřetržitou aktivitu a pílí v zlepšení vlastní situace a zároveň potlačit, nebo dobře ospravedlnit určité pasivní prvky jejich života. Těmi by se z rozhovorů dalo chápat již samotné momentální přijímání sociálních dávek, neboť mnozí z informátorů měli potřebu na tento fakt reagovat právě svou jinak usilovnou aktivitou. Například paní Františka legitimizovala nárok na dávky a důvod, proč by jí měly být navýšeny, tím, že již má celé město z hlediska pracovních nabídek „prolezlé“. Bylo vidět, že si je objektivní kritickou situací vysoké nezaměstnanosti v regionu dobře vědoma, ostatně lokalita je vedena jako sociálně vyloučená. Nicméně nejen ona užívala veřejností očekávané, dlouhotrvající hledání práce pro to, aby ukázala, že na dávkách opravdu nezhálí. Zdánlivě paradoxní kombinace aktivity a pasivity v tomto kontextu tudíž nabyla smyslu a pasivity, obecně nahlížená negativně, legitimacy.

Ze zkušenosti informátorů ovšem pouze hledání práce (jakožto jeden z prvků konstrukce zasluhující identity) nevedl k získání dávky, nebyl úspěšný. Žadatelé o dávku proto vyvíjeli nové způsoby, jak by mohli tento neúspěch zlomit, a to především kombinací hned několika domnívaných aspektů zásluhovosti. Nejen paní Lenka, ale téměř všichni cítili jako potřebné dokázat „opravdovou nouzi“, která by vedla k zasloužení dávky. Dělali to skrze finanční hospodaření a obětování peněz či úsilí pro své děti, přičemž užívali argumentu tohoto typu: *všechno jsem z dávek poplatila – nájem, vodu, elektřinu, a na jídlo a věci pro děti mi zbylo na měsíc jen pár stovek*. Ukázali tak, že smysluplně uplatnili peníze od státu, a přesto nebylo možné něco ušetřit. A to ani v případě, pokud se vykávali jako nesobečtí a vše věnovali do nákupu dětských potřeb. „Prokazatelná nouze“ se stala tedy nástrojem toho, že by měl v této situaci nastoupit stát, potažmo pracovníci úřadu a dávky poskytnout; v opačném případě pak byli nahlíženi jako lidé bez soudnosti, kvůli kterým strádají děti mých komunikačních partnerů [viz Dvořáková 2009: 27].

Jedním z posledních, z mého pohledu nejzajímavějších způsobů dosahování identity zasluhujícího, byla schopnost rozlišit se mezi všemi žadateli a ukázat se v lepším světle, než jsou ostatní. Jak Howe ukazuje, ne vždy dobrá informovanost o možnostech vyplácení dávek vede k tomu, že se mají žadatelé – kdo dostane a kdo ne – mezi sebou potřebu srovnávat [Howe 1990: 118]. To poté produkuje případné pocity nespravedlnosti a další argumenty, proč si ten „nespravedlivě odmítnutý“ žadatel měl dávku zasloužit více, než ten finančně obdarovaný. O významu rovnosti mezi Romy hovoří i Stewart (2005), podle kterého ji lze dosáhnout „neustálým a opětovným stvrzováním závazku vůči cikánským způsobům“ [Stewart 2005: 88]. Pokud tedy v praxi na úřadě došlo k vyhodnocení nerovnosti mezi žadateli, kdy jednomu byla dávka poskytnuta, a jinému ne, hledali moji komunikační partneři důvody, proč tomu tak mohlo být. Paní Františka popisovala, že její sousedé to dělají tak, *že před úřednicemi zabřečí, dělají chudáky a dávku dostanou*. Ona sama takovými opovrhuje a řekla, že takovéto chování je pod její úroveň a důstojnost. Nejen ona, ale např. i pan Gustav, Oldřich nebo Barbora zmínili, že ve městě žijí takoví lidé romského původu, již dělají dobrým Romům ostudu, sami je nazvali indiány nebo opicemi. Zdrojem opovrhování těchto jiných Romů byl především jejich životní neřád, absence jakýchkoliv zásad, hluk, nepořádek v obydlí nebo neschopnost vyjít s penězi, a tudíž nutnost jídlo vybírat z popelnic. Sami informátoři tedy k ustavení své zásluhovosti užívali osobních kvalit

nebo životních zásad, jež prezentují romství a popírají cikánství – nechtějí tak, aby byli *házeni do jednoho pytle* [Abu Ghosh 2008: 17].

Zde je zajímavé si všimnout proměny pozice informátorů v kontextu *established-outsider* teorie, kdy před personálem úřadu zastávají žadatelé vždy submisivní postavení. Při vymezování se vůči ostatním žadatelům, jež vnímali jako nezasluhující si, naopak nabývali přede mnou (mimo úřad) etablované postavení, které prezentovali vyzdvihováním vlastní osoby a stigmatizováním „těch druhých“ [viz Elias 1994]. Navíc v souvislosti s absencí pořádku hovořili o přistěhovalcích, kteří oproti nim – starousedlíkům – postrádají jakékoliv vychování a normy. Dle Eliase je to součást ustavování *established* pozice.

Ačkoliv takto vygradovaná a mnoholicná argumentace statusu zasluhujícího by se zdála být doslova odzbrojující při žádosti o dávku, moji informátoři ji používali spíše ve snaze pochopit onu nespravedlnost při vyplácení dávek. V praxi ji neshledali úspěšnou. Ačkoliv bychom se tedy mohli domnívat, že skrze aktivitu, individuální snahu zvrátit svou situaci, nezneužívání dávek z důvodu smysluplného finančního hospodaření nebo ne-cikánským stylem života moji komunikační partneři dobře odpověděli na volání po ideálním žadateli tak, jak ho prezentuje veřejný diskurs, přesto se při interakci s institucí nesečkali s úspěchem. V čem tento paradox tkví? Odpověď na tuto otázku jsem našla právě ve výpovědi paní Františky, která o jiné romské rodině, jež – na rozdíl od ní – dávku dostala, hovořila jako o těch, kteří „tam zabrečí a dostanou“. Oproti Františce, která dle svých slov má vlastní hrdost a nikdy by se takto nenechala *ponížít*, tuto poníženou roli jiní přijali a bylo jim vyplaceno. Právě podružnost se tudíž v interakci s institucí zdá být klíčová pro úspěšné jednání. Pokud se žadatel před úředníkem dostatečně vykáže jako chudý, pokorný a vděčný za jakoukoliv vstřícnost od úřadu, dávku s velkou pravděpodobností dostane. Naopak sebevědomý asertivní žadatel nebude působit dostatečně neschopně a nuzně, aby byla dávka akutně potřebná. K tomuto objevu se obdobně vyjadřuje i Howe, který srovnává asertivního a zdráhavého žadatele [1990: 118].

Dvořáková tuto situaci interpretuje v Ghoshově konceptu unikání cikánství. Na základě vlastní účasti v terénu odhalila, že z hlediska pomoci se úřednice často zaměřovaly spíše na chudé a nevědomé, nežli na sebevědomé romské ženy. „Aby vznikl

romským ženám nárok na dávku, byly nuceny přijmout jim přisuzované charakteristiky chudých, ‚nevědomých‘ romských žen, a odhalit tak své ‚cikánství‘ a cikánský způsob života“ [Dvořáková 2009: 40]. Kombinace skutečné nouze a pokory při vyjednávání na úřadě lze tudíž vyhodnotit jako takřka jediná kritéria zasluhujícího z hlediska úřednic, ačkoliv nejsou v souladu ani s veřejným diskursem zásluhovosti, ani s představami o zásluhovosti u příjemců sociálních dávek.

Je tedy nutné si uvědomit, nakolik se diskurs zásluhovosti liší v lokální a veřejné praxi. Na jedné straně existují poměrně konkrétní a jasné představy o zasluhujícím žadateli dávky a všeobecně se od něho očekávají, pokud chce přijímání podpory veřejně legitimizovat. Na druhé straně i přesto, že se zdají být naplňovány, v situaci střetávání se se zástupci instituce nedostačují pro dosažení na dávku. Jádrem rozporu může být zaprvé svébytná interpretace zásluhovosti lokálními úředníky, jež je z jejich hlediska přijatelná a pomáhá jim v okamžicích rozhodování o přidělování peněz. Zadruhé může spočívat v neobratném vyjednávání ze strany žadatelů. Ti mohou v podobě všeobecně očekávaných atributů zásluhovosti osobně praktikovaných tlačit na personál až příliš v tom, aby i oni veřejný diskurs zásluhovosti respektovali, potažmo docenili úsilí žadatelů. Posunout tuto problematiku rozkolu očekávaných a přisuzovaných identit v praxi na úřadě by mohly lokálně zaměřené, terénní služby či prostředníci, již by mohli být v nalézání společných konsensů prospěšní.

6 Použitá literatura

ABU GHOSH, Yasar. *Escaping Gypsiness: Work, Power and Identity In the Marginalization of Roma* [online]. 2008 [cit. 2014-04-03]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/UKSESSIONC24737816BB7A45B51633F291356B89A/zzp/detail/24770/?file=140025444>. PhD. Thesis. Charles University in Prague.

ANDERSON, Harlene. *Konverzace, jazyk a jejich možnosti: postmoderní přístup k terapii*. Vyd. 1. v českém jazyce. Překlad Pavel Nepustil. Brno: NC Publishing, 2009, 235 s. Gaia, 3. ISBN 978-809-0385-863.

Avoiding the Dependency Trap: The Roma Human Development Report. In: *Human Development Reports* [online]. 2003. Dostupné z: http://hdr.undp.org/en/reports/regional/europethecis/Avoiding_the_Dependency_Trap_EN.pdf

DVOŘÁKOVÁ, Tereza. Jak diskurs o „zneužívání dávek“ formuje praxi lokálních pracovníků oddělení hmotné nouze?. In: *Kdo zneužívá sociální dávky?: privatizace státu: dopady škrtů v sociální oblasti: Pražská škola alternativ - sborník 04* [online]. Praha: Ekumenická akademie Praha, 2012 [cit. 2014-04-16]. ISBN 978-80-904405-9-3. Dostupné z: http://aa.ecn.cz/img_upload/bec9f888010e9f21bb1cdb470322b7c6/0784_ea_psa_sbornik_4_web.pdf

DVOŘÁKOVÁ, Tereza. *Zasloužená rovnost: Romové a systém sociálních dávek ve městě Skála* [online]. Praha, 2009 [cit. 2014-05-09]. Dostupné z: <https://is.cuni.cz/webapps/zzp/detail/75548/>. Diplomová práce. Univerzita Karlova. Fakulta humanitních studií. Vedoucí práce Mgr. Yasar Abu Ghosh, PhD.

DVOŘÁKOVÁ, Tereza. *Když není čas se nadechnout: Přehlížení těch nejbližších jako metodologický problém etnografie*. In ABU GHOSH, Yasar a Tereza STÖCKELOVÁ. *Etnografie: improvizace v teorii a terénní praxi*. Praha: Sociologické nakladatelství, 2013, s. 175-203. Studijní texty, 58. ISBN 9788074191480.

FRASER, Nancy a Linda GORDON. A Genealogy of Dependency: Tracing A Keyword of the U. S. Welfare State. *A Genealogy of Dependency: Tracing A Keyword of the U. S. Welfare State* [online]. 1994, vol. 19, No. 2 Winter, s. 309-336 [cit. 2014-04-03]. Dostupné z: http://www.clas.ufl.edu/users/marilynm/Theorizing_Black_America_Syllabus_files/Genealogy%20of%20Dependency.pdf

GOFFMAN, Erving. *Všichni hrajeme divadlo: seberepresentace v každodenním životě*. Vyd. 1. Překlad Milada McGrathová. Praha: Nakladatelství Studia Ypsilon, 1999, 247 s. ISBN 80-902-4824-1

HOWE, Leo. *Being unemployed in Northern Ireland*. New York: Cambridge University Press, 1990, xiii, 263 p. ISBN 05-213-8239-4.

Jak jsme na tom s tolerancí?. In: *Naše společnost 2005, v05-03* [online]. Centrum pro výzkum veřejného mínění, Sociologický ústav Akademie věd ČR, 2005 [cit. 2014-04-03]. Dostupné z:

http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a3206/f3/100476s_ov50427.pdf

LADÁNYI, János a Iván SZELÉNYI. Historical variations in inter-ethnic relations: Toward a social history of Roma in Csenyéte, 1857–2000. *Romani Studies* [online]. 2003, vol. 13, issue 1, s. 1-51 [cit. 2014-04-03]. DOI: <http://dx.doi.org/10.3828/rs.2003.1>. Dostupné z: <http://www.marston.co.uk/RSPP/LUPRSV013P01A00001.pdf>

Lokality. *Agentura pro sociální začleňování* [online]. © 2014 [cit. 2014-04-18]. Dostupné z: http://www.socialni-zaclenovani.cz/index.php?option=com_k2&id=16&view=item&Itemid=2

MAREŠ, Petr a Tomáš SIROVÁTKA. Sociální vyloučení (exkluze) a sociální začleňování (inkluzie) – koncepty, diskurz, agenda*. *Sociologický časopis* [online]. 2008, roč. 44, č. 2, 271 - 294 [cit. 2014-04-17]. Dostupné z: http://www.inkluzivniskola.cz/sites/default/files/uploaded/Socialni_vyloucení_exkluze_a_socialni_zaclenovani_inkluze.pdf

Názory české veřejnosti na sociální zabezpečení - listopad 2013. In: *Naše společnost – projekt kontinuálního výzkumu veřejného mínění CVVM SOÚ AV ČR*, [online]. 2013 [cit. 2014-04-03]. Dostupné z:

http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7142/f3/es131209.pdf

NORBERT ELIAS, John L. *The established and the outsiders: a sociological enquiry into community problems*. 2nd ed. Thousand Oaks: Sage Publications: 1994. ISBN 08-039-8470-7.

Romové a soužití s nimi očima české veřejnosti – duben 2013. In: *Naše společnost – projekt kontinuálního výzkumu veřejného mínění CVVM SOÚ AV ČR* [online]. 2013 [cit. 2014-04-03]. Dostupné z:

http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7017/f3/ov130521.pdf

ROWLINGSON, Karen a Stuart CONNOR (2011). The 'Deserving' Rich? Inequality, Morality and Social Policy. *Journal of Social Policy*, 40, pp 437-452

Řešení, která pomáhají. Bez vašeho hlasu to nepůjde. ODS: Podrobný volební program [online]. 2010 [cit. 2014-04-16]. Dostupné z:

<http://www.ods.cz/docs/programy/volebni-program2010.pdf>

SILVERMAN, David. *Ako robit' kvalitatívny výskum: praktická príručka*. Překlad Martin Štulrajter. Bratislava: Ikar, 2005, 327 s. Pegas (Ikar), zv. 8. ISBN 80-551-0904-4.

SIROVÁTKA, Tomáš. Exkluze Romů na trhu práce a šance na jejich inkluzi. *Sociální studia: Otázky sociální inkluze romské komunity* [online]. Brno: Masarykova univerzita, Fakulta sociálních studií, 2003, roč. 0, č. 10 [cit. 2014-05-10]. Dostupné z: <http://www.socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/080305104512.pdf>

STEWART, Michael. *Čas Cikánů*. Vyd. 1. Překlad Silvie Prudká. V Olomouci: Barrister, 2005, 275 s. ISBN 80-736-4017-1.

STEWART, Michael. Deprivation, the Roma and 'the underclass'. In: HANN, C. *Postsocialism: ideals, ideologies, and practices in Eurasia* [online]. New York: Routledge, 2002 [cit. 2014-04-03]. ISBN 0415262585.

SZALÓ, Csaba a Igor NOSÁL. *Mozaika v re-konstrukci: formování sociálních identit v současné střední Evropě*. 1. vyd. Brno: Masarykova univerzita. Mezinárodní politologický ústav, 2003, s. 13-36. Sborníky, Sv. č. 17. ISBN 8021033061.

Vztah Čechů k národnostním skupinám – březen 2014. In: *Naše společnost – projekt kontinuálního výzkumu veřejného mínění CVVM SOÚ AV ČR* [online]. 2014 [cit. 2014-

05-04]. Dostupné z:

http://cvvm.soc.cas.cz/media/com_form2content/documents/c1/a7210/f3/ov140409.pdf

DALŠÍ ZDROJE

ANNA. *Rozhovor s paní Annou*. Červen 2013

BARBORA. *Rozhovor s paní Barborou*. Červen 2013

CECILIE, DANA. *Rozhovor s paní Cecilíí a Danou*. Červen 2013

FRANTIŠKA. *Rozhovor s paní Františkou*. Červen 2013

GUSTAV. *Rozhovor s panem Gustavem*. Červen 2013

LENKA. *Rozhovor s paní Lenkou*. Červen 2013

MILOSLAV. *Rozhovor s panem Miloslavem*. Červen 2013

OLDŘICH. *Rozhovor s panem Oldřichem*. Červen 2013

7 Seznam příloh

Příloha č. 1: Seznam rozhovorů využitých v práci + charakteristika komunikačních partnerů (tabulka)

8 Přílohy

Příloha č. 1: Seznam rozhovorů využitých v práci + charakteristika komunikačních partnerů (tabulka)

Datum rozhovoru	Místo pořízení	Pseudonym	Pohlaví	Přibližný věk	Charakteristika domácnosti
17. 6. 2013	Kraslice	Anna	žena	25 let	Žije s manželem a dětmi v ubytovně; min. 1 dítě předškolního věku (PV), 1 dítě ZŠ
17. 6. 2013	Kraslice	Barbora	žena	40 let	Žije s částí rodiny v ubytovně; spolu s ní je zde budoucí tchýně a syn Pavel; 2. syn žije jinde ve městě
17. 6. 2013	Kraslice	Cecilie, Dana	ženy	C. 34 let, D. 25 let	Obě žijí ve stejné ubytovně/ na jiném patře; C.: 2 dcery (1 PV, 1 ZŠ), 2 syni (1 PV, 1 ZŠ); žije s přítelem; D.: 3 děti (1 dcera-batole, 1 PV, 1 syn ZŠ) + přítel
18. 6. 2013	Kraslice	Františka	žena	50 let	Žije v ubytovně se svými dětmi; žije se 2 syny (14 a 19 let); další starší dcery (32, 24 let) a syni (33 a 25 let) bydlí mimo město; manžel také, rozešli se
18. 6. 2013	Kraslice	Gustav	muž	25 let	3 - podlažní dům ve vlastnictví rodiny; žije se ženou a 3 dětmi (syn 4 roky a dcera 2 roky + 1 kojeneček), svou cca 23 - letou sestrou a jejími dětmi a svou matkou (cca 70 let) v 1. patře (3+1); v 2. patře bydlí G. strýc a v přízemí žije G. bratr s tchyní strýce

20. 6. 2013	Kraslice	Lenka	žena	24 let	Žije v podnájmu se dvěma dětmi (syn, dcera PV s postižením nedoslýchavosti); 3. syn žije s rozvedeným manželem jinde
20. 6. 2013	Oloví	Miloslav	muž	26 let	Žije se svou matkou a synem v sociálním bytě od města v bytovce; má 5 dětí s bývalou přítelkyní, žije s ním pouze 1 syn
21. 6. 2013	Rotava	Oldřich	muž	25 let	Žije v panelovém bytě se svou matkou